

SOCIJALNE STUDIJE
SOCIAL STUDIES
2021.

Socijalne studije

Social studies

Izdavač / Publisher

Univerzitet u Sarajevu – Fakultet političkih nauka
Skenderija 72
71000 Sarajevo

Za izdavača / On behalf on the publisher

Sead Turčalo

Glavna urednica / Editor-in-chief

Suada Buljubašić

Redakcija / Editorial board

Asim Mujkić, Univerzitet u Sarajevu/University of Sarajevo
Aleksandar Jugović, Univerzitet u Beogradu/University of Belgrade
Dželal Ibraković, Univerzitet u Sarajevu/University of Sarajevo
Nedreta Šerić, Univerzitet u Sarajevu/University of Sarajevo
Gordana Berc, Univerzitet u Zagrebu/University of Zagreb
Vladimir Ilievski, Univerzitet u Skoplju/University of Skopje

Savjetodavni odbor / Advisory board

Mira Lakićević, University of Belgrade, Serbia
Marina Ajduković, University of Zagreb, Croatia
Reima Ana Maglajlić, University of Sussex, United Kingdom
Julie M. Watkins, Council on Social Work Education (CSWE), USA
Maja Gerovska Mitev, University of Skopje, Macedonia
Vito Flaker, University of Ljubljana, Slovenia
Ljubo Lepir, University of Banja Luka, Bosnia and Herzegovina
Darja Završsek, University of Ljubljana, Slovenia
Erika Bejko, University of Tirana, Albania
Erna Lučić, University of Tuzla, Bosnia and Herzegovina
Eleona Dhambo, University of Tirana, Albania
Suzana Bornarov, University of Skopje, Macedonia
Rossita Simeonova, University of Sofia, Bulgaria

Sekretarka redakcije / Secretary of the editorial board

Nina Babić

Lektorica / BCS language editor

Dženana Đuderija-Kraišnik

Lektorica za engleski jezik / English language editor

Sabina Bečić Isić

Naslovna stranica / Cover design

Armin Numanović

DTP

Armin Numanović

Tiraž

100 primjeraka

ISSN 2637-2061 (print)
ISSN 2637-2908 (online)

SOCIJALNE STUDIJE

Godina IV Broj 4 2021.

SOCIAL STUDIES

Volume IV Number 4 2021.

UNIVERZITET U SARAJEVU
FAKULTET POLITIČKIH NAUKA

SADRŽAJ

Anamarija Koren

Izazovi roditelja djece s teškoćama u razvoju tijekom pandemije
COVID - 19.....7

Dragana Šćepović, Ljubo Lepir, Vesna Šućur Janjetović, Andrea Rakanović Radonjić

Mentorska podrška – inovativni vid podrške profesionalcima koji rade
na slučajevima nasilja u porodici.....39

Muedib Šahinović

Sociološka dekonstrukcija inkluzije – prilog esencijalnoj
fenomenologiji61

Stefan Elezović

Nasilje kao proizvod, izraz i rezultat kulture.....85

Jasmin Hasanović

Political Theory in an Age of Crisis: An overview.....111

Prikazi.....127

Uputstvo za autore.....137

Anamarija Koren¹

IZAZOVI RODITELJA DJECE S TEŠKOĆAMA U RAZVOJU TIJEKOM PANDEMIJE COVID-19²

Sažetak

Kao svaka uloga u životu, uloga roditelja je ispunjavajuća, ali donosi i brojne izazove s kojima se roditelji trebaju suočiti. Načini suočavanja su različiti, a socijalna podrška predstavlja važan resurs u prevladavanju postojećih poteškoća. Rođenje djeteta s teškoćama u razvoju često doprinosi većem stresu kod roditelja. Uzroci toga mogu biti svjesnost o potrebi veće brige o djetetu te strah od nepoznatog. Često je roditeljima potrebna podrška kako bi savladali izazove te se uspješno prilagodili novoj životnoj situaciji. Uz sve izazove u svakodnevnom životu, trenutna pandemija uzrokovana virusom Sars-CoV-2 dovodi do potpune promjene u ljudskoj svakodnevnici. Zatvaranje škola, vrtića, dućana, parkova te prekid raznih usluga dovode djecu s teškoćama u razvoju i njihove roditelje u posebno nepovoljan položaj. Sukladno navedenom, i činjenici da je većina dosad provedenih istraživanja usmjerena isključivo na roditelje djece bez teškoća u razvoju, ovo istraživanje je prvo pilot-istraživanje usmjereno na sagledavanje perspektive roditelja djece s teškoćama u razvoju kao ranjive skupine roditelja koja svakodnevno, a posebice za vrijeme pandemije, ostaje na periferiji, kako istraživačko-znanstvenoj tako i praktičnoj.

1 Magistar socijalnog rada, Zagreb, Republika Hrvatska

2 Napomena: Rad predstavlja sažetak diplomskog (magistarskog) rada pod naslovom „Izazovi tijekom pandemije COVID 19 iz perspektive roditelja djece s teškoćama u razvoju“ odbranjenog 23.06.2021. godine na Sveučilištu u Zagrebu, Pravni fakultet (Studij socijalnog rada), Zagreb.

Cilj ovoga rada je prikazati rezultate istraživanja koji se odnose na poteškoće i izazove s kojima se suočavaju roditelji djece s teškoćama u razvoju od proglašenja pandemije COVID-19 te njihove prijedloge za unapređenje sustava formalne podrške u kriznim situacijama.

Ključne riječi: *djeca s teškoćama u razvoju, roditelji, izazovi, pandemija COVID-19*

UVOD

Razvoj pozitivnijih stavova o djeci s teškoćama u razvoju rezultirao je donošenjem međunarodnih i nacionalnih dokumenata kojima se nastoje štititi i promicati prava djece. Najpoznatiji dokument na međunarodnoj razini koji je usmjeren na promicanje i zaštitu prava djece je Konvencija o pravima djeteta kojom su se države diljem svijeta obvezale preuzeti odgovornost za zaštitu i promicanje ravnopravnosti sve djece, bez obzira na to imaju li teškoće u razvoju ili ne. Konvencija o pravima djece usvojena je na Glavnoj skupštini Ujedinjenih naroda 29. studenog 1989. godine, a temelji se na stajalištu da se djeca rađaju s temeljnim pravima i slobodama koji pripadaju svim ljudima te govori o obvezi odraslih da štite i promiču prava djece. Republika Hrvatska je potpisala i ratificirala Konvenciju 1991. godine (Državni zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži, 2001).

Naziv teškoće u razvoju najčešće se koristi kod djece, jer one ne moraju rezultirati invaliditetom u odrasloj dobi. Naime, danas prevladava stajalište da se pojedine teškoće mogu umanjiti ili u potpunosti otkloniti rehabilitacijskim postupcima, kao i pravovremenim dijagnosticiranjem. Vrste teškoća mogu biti raznovrsne, počevši od oštećenja vida, sluha, govorno-glasovne komunikacije, teškoća u učenju pa sve do oštećenja organa i organskih sustava, intelektualnih teškoća, poremećaja u ponašanju i oštećenja mentalnog zdravlja. Također, kod pojedine djece postoji i komorbiditet teškoća, odnosno postojanje dvaju ili više različitih teškoća u razvoju, što rezultira time da su terapija i rehabilitacija često usmjerene na jednu teškoću, čime druga ostaje na neki način zanemarena (Leutar i Buljevac, 2020).

Uloga roditelja u životu djeteta

Važnost uloge roditelja u životu svakog djeteta je nemjerljiva. Podrška i bezuvjetna ljubav koju pružaju uvelike utječe na djetetovu sliku o sebi, ali i na njegov cjelokupni razvoj. Pojam roditeljstvo naglašava ravnopravnu ulogu majke i oca u odgoju i brizi za dijete te se sastoji od raznih komponenti poput doživljaja roditeljstva koji se odnosi na odlučivanje za djecu, preuzimanja roditeljske uloge te svjesnog ili intuitivnog postavljanja odgojnih ciljeva, zatim roditeljske brige, postupaka i aktivnosti te roditeljskog odgojnog cilja (Čudina-Obradović i Obradović, 2002). Brojni zahtjevi koji se javljaju paralelno s preuzimanjem roditeljske uloge

moгу dovesti do pojave osjećaja straha kod roditelja zbog nesigurnosti u vlastite kompetencije. Roditeljske kompetencije su svakako vrlo važan pojam koji se veže uz roditeljsku ulogu, posebice jer prvenstveno o njima ovisi razvojni ishod djeteta. Roditelji ih stječu tijekom života, odnosno tijekom svog osobnog i profesionalnog razvoja, a sastoje se od četiri glavne komponente: funkcionalne (sposobnost uspješnog obavljanja niza zadaća kako bi se postigao određeni cilj), osobne (sposobnost izbora ponašanja, primjerenih određenoj situaciji), spoznajne (sposobnost vješte primjene stečenih znanja u konkretnoj situaciji) te vrijednosne kompetencije (posjedovanje, sposobnost prosuđivanja i primjena osobnih vrijednosti u određenoj situaciji) (Ljubetić, 2012, prema Šoštko, 2016).

Izazovi roditeljstva

Osim nesigurnosti u vlastite roditeljske kompetencije, jedan od izazova koji se veže uz roditeljstvo je upravo sukob radne i obiteljske uloge koji posljednjih godina postaje sve izraženiji. Razlozi tome mogu biti različiti, počevši od činjenice da je u posljednjih tridesetak godina došlo do aktivnog zapošljavanja žena na tržištu rada, gdje je uloga žene kao kućanice zamijenjena ulogom žene kao radnice, pa sve do pojačanih zahtjeva na radnom mjestu i brige o djeci. Usprkos tome što se teškoće pri usklađivanju radnih i obiteljskih obveza ponajprije vežu uz žene zbog ukorijenjenih tradicionalnih stavova da žena mora skrbiti o djeci i obitelji, a muškarac brinuti o financijskim aspektima, pojedina istraživanja u Hrvatskoj pokazuju kako ne postoji razlika u percepciji sukoba između muškaraca i žena (Janković, Laklija i Berc, 2012).

Nadalje, pojedine situacije u životu poput rođenja djeteta s teškoćama u razvoju, osim do uobičajenih, dovode do dodatnih izazova i poteškoća s kojima se roditelji u svojoj ulozi moraju suočiti. Općeprihvaćena je činjenica da dijagnoza postojanja određenih teškoća u razvoju snažno utječe i mijenja život cijele obitelji, pri čemu navedeno najviše utječe na očeve koji teže prihvaćaju dijete s teškoćama iz razloga što na tu situaciju gledaju s racionalnijeg aspekta te njihova samokontrola onemogućava prevladavanje emocija (Leutar i Oršulić, 2014). Upravo se iz tog razloga velika pažnja u istraživanjima usmjerenima na teškoće u razvoju i invaliditet općenito posvećuje roditeljima i članovima obitelji djece s teškoćama u razvoju (Singer i Powers, 1993 prema Mactavish i Schleien, 2004).

Nakon postavljanja dijagnoze postojanja teškoća u razvoju, roditelji prolaze kroz proces tugovanja te uspješna obiteljska prilagodba na novonastalu situaciju ovisi upravo o ishodu navedenog procesa (Melamed, 2002, prema Milić Babić, 2012). Nadalje, osim procesa tugovanja, kod roditelja se javlja povećani roditeljski stres. Definiran kao roditeljska percepcija o dostupnim resursima za izvršavanje zahtjeva roditeljstva, intenzitet roditeljskog stresa ovisi o brojnim faktorima poput karakteristika obitelji, percepcije obitelji o djetetu s teškoćama u razvoju, unutarnjih i vanjskih resursa kojima raspolaže obitelj te karakteristika samog djeteta (Ercegović, 2019; Pritzlaff, 2001, prema Milić Babić, 2012). Istraživanja u području mentalnog zdravlja pokazala su da roditelji djece s teškoćama u razvoju postaju podložniji stresu i depresivnom raspoloženju, što ima negativan utjecaj na njihovo mentalno zdravlje, a samim time i na ukupnu dobrobit obitelji te da razina stresa raste paralelno s dobi djeteta (Jones i Passey, 2004; Milić Babić, 2012). Usprkos tome što se kod oba roditelja djece s teškoćama u razvoju povećava razina stresa, istraživanja su pokazala da su upravo majke te koje su posebno ranjivije (Khan, 2014, prema Osmančević Katkić, Lang Morović i Kovačić, 2017). Jedan od razloga tome je činjenica da su majke te koje preuzimaju veću brigu o djetetu (Martinac Dorčić, 2008, prema Leutar i Oršulić, 2014). Intenzitet stresa ovisi i o dobivenoj socijalnoj podršci kao najvažnijem zaštitnom činitelju u održanju dobrobiti cijele obitelji. Istraživanje koje su provele Leutar i Oršulić (2014) pokazalo je da se roditelji, kada je riječ o emocionalnoj podršci, najčešće obraćaju za pomoć svom supružniku/partneru te potom svojim roditeljima, braći/sestrama te naposljetku i prijateljima. Što se tiče traženja formalne podrške, ona je kod roditelja djece s teškoćama u razvoju rjeđe zastupljena. Ako ju potraže, najčešće ju dobiju od škola i vrtića te centara za socijalnu skrb. Također, istraživanja pokazuju da značajnu ulogu u održanju dobrobiti ima i duhovna podrška, odnosno podrška svećenika i drugih vjernika koju roditelji često traže i dobivaju (Milić Babić i Laklija, 2013; Leutar i Oršulić, 2014). Štoviše, istraživanja su pokazala da roditeljima vjera pomaže u prihvaćanju invaliditeta i pronalasku snage za suočavanje s raznim teškim životnim situacijama (Cvitković, Žic Ralić i Wagner Jakab, 2013).

Utjecaj pandemije COVID-19 na mentalno zdravlje djece i odraslih

Jedan od izazova koji je doveo do dodatnih poteškoća u funkcioniranju cjelokupnog društva je aktualna pandemija uzrokovana virusom SaRS-CoV-2. Osim znatnog utjecaja na svjetsku ekonomiju, pojava pandemije je znatno utjecala, te i dalje utječe, na mentalno zdravlje ljudi. Kao glavni uzrok pogoršanja mentalnog zdravlja odraslih tijekom pandemije COVID-19 spominje se prvenstveno uvođenje mjere socijalnog distanciranja, odnosno fizičke udaljenosti od drugih ljudi i smanjenje kontakata s istima. Navedeno doprinosi povećanju depresije i anksioznosti zbog nemogućnosti bliskog kontakta s drugim, bitnim ljudima, što dovodi i do smanjenja socijalne podrške koja igra važnu ulogu u očuvanju mentalnog zdravlja, ali i olakšavanju nošenja sa zahtjevima svakodnevnog života. Nadalje, zatvaranje škola i vrtića dovodi do pojačanog stresa kod roditelja koji su na neki način prepušteni sami sebi. Istraživanje koje su proveli Spinell, Lionetti, Pastore i Fasolo (2020) pokazalo je da roditelji koji preuzimanje uloge učitelja/nastavnika, pronalaženje vremena za sebe i svoje bližnje smatraju težim u vrijeme pandemije, pokazuju veći stres. Sve to negativno utječe na odnose u obitelji jer roditelji koji pokazuju višu razinu stresa i anksioznosti često ne znaju primjereno odgovoriti na potrebe svoje djece te u odnosu prema njima postupaju više agresivno (Abbidin, 1992; Scaramella i sur., 2008; Pinqart, 2017, sve prema Spinelli i dr., 2020).

Osim na ukupno zdravlje odraslih, pandemija je snažno utjecala i na djecu. Unatoč tome što neki autori smatraju da virus ne utječe na zdravlje djece, već da su ona samo prenosioci bolesti (Goldschmidt, 2020), Pfefferbaum i North (2020) govore da neka djeca, poput one s teškoćama u razvoju, predstavljaju skupine u društvu koje su ranjivije, odnosno podložnije razvoju ozbiljnijih psihofizičkih poteškoća u izvanrednim situacijama. Zatvaranje škola i vrtića te mjera socijalnog distanciranja dovode do gubitka rutina i osjećaja sigurnosti kod djece. Stoga, Bartlett, Griffin i Thomson (2020) govore da djeca pokazuju zabrinutost za vlastitu sigurnost, ali i sigurnost svojih bližnjih, što im stvara dodatan stres i pogoduje razvoju raznih poteškoća mentalnog zdravlja. Nadalje, istraživanje koje su proveli Saurabh i Ranjan (2020) pokazuje da djeca i adolescenti

koji su doživjeli pandemiju pokazuju veće psihološke teškoće poput anksioznosti, tuge i izolacije od djece koja ju nisu doživjela. Osim poteškoća na području mentalnog zdravlja, istraživanja pokazuju da je pandemija dovela do brojnih promjena u ponašanju kod djece s teškoćama u razvoju poput poremećaja spavanja, povećane iritabilnosti te povećanog iskazivanja ljutnje i bijesa. (Masi i dr., 2021) Iz navedenoga je vidljivo da, uz svakodnevne izazove, pojedine izvanredne situacije, poput one izazvane aktualnom pandemijom COVID-19, traže dodatnu prilagodbu i promjenu načina života, uključujući i pronalaženje novih izvora podrške tijekom trajanja socijalne izolacije.

Metodologija istraživanja

Cilj istraživanja bio je dobiti uvid u izazove s kojima se, tijekom aktualne pandemije COVID-19, suočavaju roditelji djece s teškoćama u razvoju na području Republike Hrvatske. U skladu s ciljem istraživanja, postavljena su sljedeća istraživačka pitanja:

1. Kako roditelji opisuju promjene u ponašanju kod djeteta tijekom pandemije?
2. Kako roditelji opisuju izazove s kojima su se suočili tijekom pandemije?
3. Kako roditelji opisuju utjecaj pandemije na odnose unutar obitelji?
4. Koji su prijedlozi roditelja za unapređenje sustava formalne podrške u slučaju pandemije i sličnih neočekivanih kriza?

Metoda istraživanja

Podaci su prikupljeni putem online upitnika (Google Forms aplikacije) koji se sastojao od sociodemografskih pitanja te protokola s otvorenim pitanjima koja su pružala mogućnost detaljnim iskustvenim odgovorima sudionicima istraživanja. Pitanja sociodemografskog tipa (ukupno 15 pitanja) odnosila su se na spol i dob sudionika, stupanj obrazovanja, bračni i radni status, spol i dob djeteta s teškoćama u razvoju te vrstu teškoće kod djeteta. Ostala pitanja su pratila postavljene istraživački cilj i istraživačka pitanja.

Uzorak i postupak obrade podataka

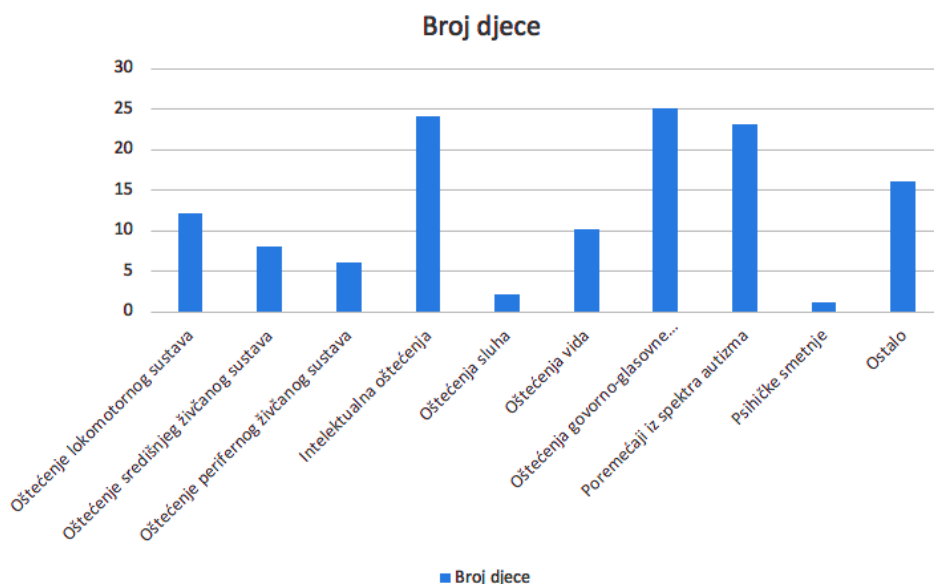
Sudionici istraživanja su roditelji djece s teškoćama u razvoju koji žive na području Republike Hrvatske (N = 66). Pri određivanju skupine sudionika koristio se ne-probabilistički namjerni uzorak. Postupak prikupljanja podataka sastojao se od objave upitnika na Facebook grupama i slanja na e-mail adrese 17 udruga roditelja djece s teškoćama u razvoju na području cijele države. Upitnik je objavljen u sljedeće tri Facebook grupe: „Roditelji o koronaškoli“, „Život u spektru – roditelj terapeut“ i „Podrška roditeljima djece s teškoćama u razvoju“. Uvjet za ispunjavanje ankete bio je da je sudionik roditelj djeteta s teškoćama u razvoju koje je mlađe od 21 godinu života. U istraživanju je sudjelovalo ukupno 66 roditelja, od kojih je troje bilo muškog spola, a 63 ženskog spola. Raspon dobi sudionika se kretao između 31 i 53 godine, pri čemu je prosječna dob iznosila 41 godinu (M = 41, uz SD = 4,7). Što se tiče završenog stupnja obrazovanja, najveći broj sudionika (N = 29) završio je visoku školu i fakultet te su zaposleni (N = 52). Većina sudionika (N = 48) u braku je i ima dvoje djece (N = 33). Nadalje, 76% sudionika (N = 50) ima u vlasništvu kuću ili stan te živi s četiri osobe u zajedničkom kućanstvu. Ukupno 19 sudionika je navelo da mjesečni prihodi obitelji iznose više od 15 000 kuna, dok je samo jedna osoba navela da oni iznose manje od 3 000 kuna. Većina sudionika (N = 48; 72,7%) roditelji su djeteta s teškoćama u razvoju koje je muškog spola. Dob djece s teškoćama u razvoju se kretala od 1 do 20 godina, pri čemu je prosječna dob djeteta iznosila 11,6 godina (M = 11,6, uz SD = 9,16). U opisu upitnika sudionicima su ukratko predstavljene svrha i cilj istraživanja. Sudionici su upoznati s mogućnošću odustajanja od sudjelovanja u bilo kojem trenutku istraživanja, kao i s činjenicom da je istraživanje anonimno i dobrovoljno. Također, u opisu je navedeno točno razdoblje koje se odnosi na vrijeme trajanja pandemije uzrokovane COVID-19, a to je razdoblje od 11. ožujka 2020. godine, kada su odlukom Vlade Republike Hrvatske na području Istarske županije zatvoreni vrtići, škole i fakultet, do razdoblja poslije karantene, odnosno do dana ispunjavanja upitnika. Osim osiguranja anonimnosti, sudionicima je omogućen i pristup rezultatima istraživanja nakon njihove obrade. Prilikom obrade dobivenih podataka korištena je metoda deskriptivne statistike i kvalitativne analize sadržaja za pitanja otvorenog tipa iz online

ankete. Kako bi se osigurala anonimnost sudionika istraživanja, svakom pojedinom sudioniku dodijeljen je broj od 1 do 17 te su odgovori sudionika, tj. citati dijelova rečenica prikazani u nastavku rada numerirani od 1 do 17.

Rezultati istraživanja i diskusija

Broj djece učesnika istraživanja s obzirom na vrstu teškoća koju imaju, prikazan je u Grafikonu 1.

Grafikon 1. Vrste teškoća kod djece

U ovom grafikonu je vidljivo da najveći broj djece sudionika ($N = 25$) ima oštećenja govorno-glasovne komunikacije, a najmanji broj ($N = 1$) psihičke poteškoće. Kategoriju ostalih teškoća u razvoju navelo je ukupno 16 roditelja, a teškoće koje se najviše spominju su poremećaji u ponašanju, sindrom Down te višestruka oštećenja.

Sukladno postavljenim istraživačkim pitanjima, analiza odgovora sudionika prikazana je u tablicama 1, 2, 3. i 4, gdje su predstavljene pripadajuće kategorije i kodovi.

Tablica 1. Promjene tijekom trajanja pandemije u životu djeteta

Tema	Kategorija	Kodovi
Promjene tijekom trajanja pandemije u životu djeteta	Identificirane dnevne promjene	Poremećaj sna i spavanja Strah i nervoza Promjene u ponašanju (ispadi bijesa, vrištanje)
	Pozitivni ishod	Provođenje više vremena zajedno Opuštenost kod kuće
	Socijalna izolacija	Stalni boravak kod kuće

Svakodnevne, organizirane aktivnosti nazvane rutinama su od izrazite važnosti za osnovno funkcioniranje svakog člana obitelji, ali i obitelj u cjelini. One se mogu sastojati od kućanskih poslova poput čišćenja i kuhanja, ali i vanjskih aktivnosti poput odlaska u park, na izlet i slično. Jeđud i Marušić (2005) govore da je organiziranje strukturiranih aktivnosti za svaku obitelj temeljna zadaća jer se time osigurava razvoj i dobrobit svih njezinih članova, a posebice djece koja tako integriraju materijalne i kulturne vrijednosti. Važnost uključenosti u svakodnevne aktivnosti vidljiva je i u rezultatima provedenih istraživanja koja govore da postojanje dnevnih rutina u obitelji utječe na razvoj jačeg osjećaja roditeljske kompetentnosti te na bolju regulaciju djetetova ponašanja, a samim time i na bolje cjelokupno zdravlje djeteta. Osim toga, sudjelovanje u rutinama na neki način osigurava djeci potrebnu socijalnu podršku, što smanjuje vjerojatnost pojave problema u ponašanju (Fiese i sur., 2002; Rabbitt, 2003; Hofferth i Sandberg, 2001, sve prema Jeđud i Marušić, 2005). Kod djece s teškoćama rutine su posebno važne jer sadrže odlazak na terapije kojima se osigurava potrebna rehabilitacija i omogućava pozitivan napredak. Posljedice promjena

rutina mogu biti razne. Neka djeca pozitivno reagiraju na promjene, posebice kada kućanske rutine ostanu iste, dok, s druge strane, neka djeca potpuno promijene ponašanje jer ne znaju kako reagirati i što raditi u novim situacijama. Istraživanje koje su proveli Masi i dr. (2021) pokazalo je da je promjena dnevnih rutina djece s teškoćama u razvoju tijekom pandemije doprinijela lošijoj kvaliteti sna, lošijoj prehrani, smanjenju tjelesne aktivnosti te povećanom iskazivanju bijesa i ljutnje. Sukladno tome, kada dolazi do promjene rutine, kao što se dogodilo tijekom pandemije COVID-19, roditelji djece s teškoćama u razvoju primjećuju pojedine negativne promjene u ponašanju kod svoje djece: „...*ispadi bijesa pri šetnji blizu parka kad dijete ne može koristiti sprave u parku, nemogućnosti igre sa drugom djecom zbog zabrane kontakata...*“ (53); „*teško je podnio promjenu rutine. Imao je tantrume kada smo mu objašnjavali da ne možemo ići neko vrijeme na vježbice. Kod kuće smo probali zadržati rutinu koliko smo mogli, ali i ona se značajno promijenila.*“ (3) „*Užasni ispadi i vrištanje. Jedva čekamo da se sve vrati na staro.*“ (21)

Općepoznato je da čovjek ima urođenu potrebu za kretanjem koje pozitivno djeluje na njegov psihofizički razvoj. Bavljenje tjelesnim aktivnostima posebice je važno za djecu koja su i dalje u razdoblju rasta i sazrijevanja. Osim pravilnog držanja i očuvanja zdravlja, bavljenje tjelesnim aktivnostima potiče i razvoj samopouzdanja te pozitivne slike o sebi (Ciliga i Trošt Bobić, 2014, prema Križan, 2018). Kod djece s teškoćama u razvoju važnost kretanja i bavljenja tjelesnim aktivnostima važna je radi ostvarenja određenog napretka u razvoju i razvoja što veće samostalnosti. Međutim, iznenadno smanjenje, ograničenje ili prestanak kretanja dovodi, osim do stagnacije u napredovanju, do promjena rutine na koju su djeca navikla, a samim time i do promjena u ponašanju. Kao česte promjene koje se javljaju u životu djeteta s teškoćama u razvoju zbog promjena rutina roditelji navode **poremećaje sna i spavanja**: „...*fizički se ponovno pojavio izrazit lokomotorni nemir i poremećaj sna i spavanja zbog manjka kretanja i pomaka u dnevnoj rutini...*“ (5); „...*primijetila sam promjene u spavanju zbog manjka kretanja i prestanka odlaska u školu...*“ (7); „...*preopterećenost obvezama vezanim uz školu i nedostatak sna...*“ (26);

Nadalje, odnosi s vršnjacima koje djeca stvaraju kroz vrtiće i školu znatno utječu na njihov daljnji razvoj. Buljubašić Kuzmanović (2010) navodi da pozitivni socijalni odnosi s vršnjacima djecu čine ispunjenom

i zadovoljnom, što utječe na njihovo ponašanje, motivaciju za učenje i djelotvornost prilagodbe. Međutim, kada dođe do iznenadnog odvajanja od vršnjaka i zabrane druženja, kao što je to bilo tijekom trajanja mjere socijalne izolacije, kod djece se stvara visok rizik za razvoj određenih mentalnih poteškoća i promjena u funkcioniranju (Guralnick, 2006). Sukladno tome, roditelji navode da su primijetili razvoj pojačane nervoze i osjećaja straha kod djece zbog nemogućnosti druženja s vršnjacima, odnosno **socijalne izolacije**: „...*usamljenost jer nije bio u školi, zbunjenost situacijom, strah od koronavirusa, nije mu bilo jasno zašto ne može vidjeti baku...*“ (11); „...*primijetila sam tugu i ljutnju radi neviđanja s prijateljima iz razreda i susjedstva...*“ (19); „...*plačljiv je, traži društvo, šetanje, bicikl...*“ (24); „...*bilo je snuždeno jer nije moglo van družiti se s vršnjacima...*“ (29). Osim nemogućnosti druženja s drugim ljudima i prijateljima, razvoju nervoze i razdražljivog ponašanja doprinio je stalni **boravak kod kuće**: „...*bio je nervozan i nezadovoljan zbog monotone situacije svaki dan...*“ (25); „*napetost i višak energije obzirom da se broj aktivnosti smanjio*“ (49)

Kako je navedeno, socijalna izolacija i promjena rutina ne moraju dovesti do negativnih promjena u životu djeteta. Neka djeca u izvanrednim situacijama i dalje napreduju te ostvaruju pozitivan ishod. Roditelji su oni koji potiču dijete i stvaraju mu razne mogućnosti za učenje, čime utječu na njegov uspjeh u obrazovanju i napretku. Također, Imširagić, Imširagić i Hukić, (2010) navode da djeca s teškoćama u razvoju trebaju svoje roditelje duže, ali i mnogo više nego djeca tipičnog razvoja. Stoga, provođenje više vremena s roditeljima i obitelji povećava prilike za napredak, što **potvrđuju i izjave nekih roditelja**: „...*dijete je dobro napredovalo jer sam imala mogućnost rada od kuće pa smo provodili više vremena zajedno...*“ (13); „...*više se vezao uz brata i mamu pa duže ostaje doma bez potrebe za odlaskom vani...*“ (48) Nadalje, za socijalni i psihofizički napredak djece od izrazite važnosti su i obiteljski odnosi. Odnosi u obitelji i emocionalna klima su od davnina predmet raznih istraživanja usmjerenih obitelji. Rosić (2005, prema Filek, 2017) govori da je dijete koje je emocionalno prihvaćeno i koje se osjeća sigurno i opušteno kod kuće, podložnije odgojnim utjecajima i postizanju napretka u razvoju. Roditelji navode da je upravo osjećaj **opuštenosti i sigurnosti kod kuće** doveo do pozitivnog ishoda u razvoju njihovog djeteta: „...*dijete je bilo jako zadovoljno kod kuće što nam je pomoglo u radu s njim...*“ (6); „...*mogli smo bez problema vježbati jer je bila sretna i opuštena doma...*“ (17).

Tablica 2. Izazovi tijekom pandemije iz perspektive roditelja djece s teškoćama u razvoju

Tema	Kategorija	Kodovi
Izazovi tijekom pandemije iz perspektive roditelja djece s teškoćama u razvoju	Socijalna izolacija	Manjak aktivnosti Gubitak kontakata Smanjena socijalna podrška
	Online nastava	Prevelik broj zadataka Roditelj u ulozi učitelja Podrška od pomoćnika u nastavi Odnosi s učiteljima
	Usklađivanje radnih i obiteljskih obaveza	Čuvanje djeteta tijekom rada od kuće
	Prestanak usluga terapije i rehabilitacije	Ulaganje više truda i vremena u radu s djetetom Napredovanje u razvoju

Potruga za kvalitetnom stručnom podrškom, povećani materijalni izdaci, potreba za stjecanjem novih kompetencija i vještina sukladno teškoćama prisutnim kod djeteta, česti sukob radnih i obiteljskih obaveza neki su od izazova s kojima se roditelji djece s teškoćama u razvoju svakodnevno susreću (Lebedina-Manzoni i sur., 2006; Popčević i sur., 2015, sve prema Rašan, Car i Ivšac Pavliša, 2017). Međutim, izvanredne situacije poput prekida usluga potrebnih djetetu te prestanka rada škola i vrtića dodatno utječu na mentalno zdravlje roditelja te doprinose stvaranju dodatnih izazova. Najčešće spomenuti izazovi tijekom pandemije iz perspektive roditelja djece s teškoćama u razvoju se odnose na socijalnu izolaciju, izazove povezane s održavanjem online nastave, usklađivanje obiteljskih i radnih obaveza te prestanak usluga terapije i rehabilitacije.

Jedan od najvažnijih zaštitnih činitelja u održanju dobrobiti svakog pojedinca je socijalna podrška. Sarafino (2002) socijalnu podršku definira kao „percipiranu brigu, poštivanje ili pomoć koju osoba prima od drugih ljudi ili grupa“ (prema Milić Babić, 2019: 15). Osim što pomaže u prevladavanju svakodnevnih stresora, socijalna podrška zadovoljava temeljnu ljudsku potrebu za pripadanjem. Istraživanja su pokazala da čak i sama spoznaja da osoba ima dostupnu socijalnu podršku pozitivno djeluje

u suočavanju sa stresnim situacijama (Kregar, 2005, prema Milić Babić, 2019). Nadalje, postoje brojni oblici socijalne podrške, od emocionalne i savjetodavne pa sve do financijske i materijalne. Najčešće korištena vrsta podrške je neformalna socijalna podrška koju osobe dobivaju od svojih partnera, supružnika, roditelja, baka i djedova, prijatelja i ostalih, njima bliskih osoba. S obzirom na većinom pozitivan učinak koji socijalna podrška ima na ukupno blagostanje osobe, njezin gubitak, smanjenje ili prekid radi izvanrednih situacija može dovesti do negativnih posljedica i težeg suočavanja sa svakodnevnim i novim izazovima. Sukladno tome, kao jedan od izazova tijekom pandemije COVID-19 roditelji navode upravo nedostatak **socijalne podrške**: „...izazov je bio nedostatak podrške jer smo izbjegavali bake i djedove, posjete i terapije...“ (5); „...teško je bilo objasniti zašto nema kontakta s bakom i djedom...“ (12). Između ostalog, jedan od izazova je bio i **gubitak kontakata** zbog straha od zaraze ili različitih stavova o novonastaloj situaciji, što može biti uzrok smanjenja socijalne podrške: „...izbjegavali smo kontakte i molili Boga da se nitko ne razboli jer smo sami i nemamo kome ostaviti bebu a ni njega, a potpuno zaboravljeni od institucija...“ (24); „...zbog različitog pogleda na poštivanje autoriteta i mjera...“ (19). Osim toga, socijalna izolacija te zatvaranje škola i vrtića dovode do **manjka aktivnosti** koje su dostupne djeci i roditeljima, što predstavlja veliki izazov, posebice ako obitelj živi u stanu: „... kako zabaviti dijete tokom dana u zatvorenom prostoru...“ (14); „... izmišljati aktivnosti pogotovo za vrijeme lošeg vremena jer živimo na selu pa imamo dvorište pa nam je utoliko bilo mrvicu lakše...“ (25); „... živimo u stanu i grozno nam je bilo. Nismo više znali kako da se zabavimo, a igrališta su bila zatvorena. Teško je kad nemate prostora za igru...“ (5).

Osim obitelji, ključnu ulogu u razvoju, napredovanju i odgoju djece ima odgojno-obrazovni sustav. Sudjelujući u njemu, djeca razvijaju razna znanja i vještine koje su od presudne važnosti za njihovo djelovanje, odnosno funkcioniranje u budućnosti. Nadalje, uspostavom odgojno-obrazovnog sustava se na neki način roditelji rasterećuju pojedinih obveza prema djetetu. Iako u odgojno-obrazovnom sustavu nastavnik ima središnju ulogu jer kvaliteta njegova odnosa prema djeci, način prenošenja znanja, uzajamno poštivanje i stvaranje ugodnog okruženja pridonose uspješnom usvajanju znanja kod djeteta, ne smije se zanemariti uloga roditelja. Prema Epsteinu (2004), postoji šest područja na kojima se ostvaruje suradnja nastavnika i roditelja, a to su roditeljstvo, komunikacija, volontiranje, učenje kod kuće, donošenje odluka te

suradnja sa zajednicom (Prema Tokić, 2020). Kada je riječ o učenju kod kuće, istraživanja pokazuju da ona djeca čije majke imaju viši obrazovni status, imaju bolje uvjete za učenje kod kuće te da se niže obrazovani roditelji češće osjećaju nekompetentnima jer ne znaju kako pomoći djeci u izvršavanju školskih obveza (Pahić, Miljević-Ričićki i Vizek Vidović, 2010; Steh i Kalin, 2011, sve prema Tokić, 2020). S obzirom na to da suradnja roditelja i nastavnika, koja obuhvaća zajedničko djelovanje i pregovaranje, doprinosi uspješnom razvoju djeteta, Hercigonja (2020) navodi da u Hrvatskoj postoje razni zakonodavni okviri koji potiču uspješnu suradnju roditelj - škola poput Obiteljskog zakona i Zakona o odgoju i obrazovanju u osnovnoj i srednjoj školi. Nadalje, ista autorica govori da, unatoč raznim naporima, u Hrvatskoj i dalje prevladava tradicionalni oblik suradnje roditelja i škole, u kojem je cijela odgovornost za obrazovanje djece prepuštena nastavnicima i školi. Štoviše, do njihove međusobne komunikacije obično dolazi tek kada nastupi određen problem ili tijekom provođenja roditeljskih sastanaka, što pokazuju rezultati ranijih istraživanja (Pahić i dr., 2010). Što se tiče odnosa roditelja sudionika u ovom istraživanju i nastavnika/odgajatelja, postoje različita iskustva. Neki roditelji navode da je **komunikacija bila izrazilo loša** te da se nastavnici nisu uopće potrudili prilagoditi program djeci s teškoćama u razvoju: „...*loše, da asistentica nije dolazila bili bi prepušteni sami sebi, učiteljica i škola nisu bas ništa poduzeli da bi se gradivo obradilo prema djetetovim mogućnostima...*“ (4); „...*Nikako - vrtić nije uopće komunicirao s roditeljima i djecom...*“ (6); „...*U sustavu obrazovanja smo svjedočili minimalnoj podršci s obzirom da je djevojčica uključena u individualizirani program. Komunikacija s nastavnicima je bila uglavnom na naš poticaj...*“ (8); „...*Sustav školovanja za djecu s poteškoćama nije postojao. Sve je bilo ostavljeno na dušu profesorima. Mi smo imali super školsku ekipu iz posebno odgojne skupine koja je mailom slala materijale i radili smo punom parom. Razrednica i neki profesori nisu ni jednom pitali za nas...*“ (23); „...*Loše, nikad nisu pokazali susretljivost prema djetetu koji ima poteškoća, natrpavali puno zadaće, nisu imali razumijevanja...*“ (43); „...*Katastrofa i sramota. Pomoćnica dvaput u tri mjeseca nazvala i obećala pomoć i na tome (obećanjima) je i ostalo. Stručna služba škole - isto ovako kao i pomoćnica...*“ (26). Drugi roditelji govore da je podrška nastavnika bila vrlo dobra : „...*Jako sam zadovoljna jer iako je bilo puno posla imali smo bezuvjetnu podršku nastavnika i stručne službe u bilo kojem trenutku i svi smo zajedno odradili lavovski posao...*“ (7); „...*Sve super! I učitelji i terapeuti trudili*

*su se pomoći i objasniti sve. Redovito smo se čuli i razgovarali...“ (14). Korištenje novih, modernih tehnologija u obrazovnom sustavu može imati pozitivne posljedice za odnos roditelja i djeteta, kao i jednostavnijeg izvršavanja obveza. Patrikakou (2016) spominje razna istraživanja koja potvrđuju navedeno. Tako, primjerice, istraživanje koje su proveli Korat i Or (2010) pokazuje da se prilikom korištenja e-knjige djeca više uključuju i pokreću raspravu s majkom o pročitanoj priči nego što su to radili nakon čitanja tiskane kopije. Nadalje, Hoffereth (2010) govori da je upotreba računala kod kuće povezana s boljim obrazovnim uspjehom djece, posebice kod djevojčica. (Korat i Or, 2010; Hoffereth, 2010, sve prema Patrikakou, 2016). Navedeno pokazuje da online tehnologija može imati značajan doprinos u razvoju pozitivnog odnosa roditelj - dijete te povećati ulogu roditelja u obrazovanju djeteta i suradnji sa školom. Međutim, kada dolazi do iznenadnog zatvaranja škola, javlja se iznenadna potreba prebacivanja cijelog obrazovnog procesa na online tehnologiju, što zahtijeva pojačan angažman roditelja, djece i nastavnika. Institut za društvena istraživanja u Zagrebu (2020) proveo je longitudinalno istraživanje o iskustvima i zadovoljstvu 923 učenika 7. razreda osnovnih škola u Zagrebu, tzv. online nastavom. Rezultati su pokazali da je prosječna ocjena zadovoljstva takvim oblikom nastave 3,14, pri čemu najveći broj učenika navodi kako nije ni zadovoljan ni nezadovoljan online nastavom. Nadalje, usporedba nastave u učionicama i online nastave pokazuje da online nastava za većinu učenika (44,6%) predstavlja izrazito opterećenje, prvenstveno zbog velikog broja zadataka u kratkom roku i potrebe ulaganja puno truda u izvršenje istih. Što se tiče kategorije predstavljanja sadržaja na razumljiv način, rezultati pokazuju da većina učenika (52,3%) smatra da to više vrijedi za nastavu u učionicama, dok tek 15,4% učenika isto smatra o online nastavi. Teškoće prouzročene prebacivanjem nastave u online oblik iskazuju i roditelji u ovom istraživanju te navode da im je najteže bilo „izaći na kraj“ s **prevelikim brojem zadataka**: „...grižnja savjesti zbog nestizanja obavljanja zadataka koji su svakotjedno stizali iz ustanova za odgoj i obrazovanje...“ (5); „...preopterećenje zadaćom i obvezama u školi na daljinu...“ (26); „...online nastava nam je bila problem zbog količine gradiva koja je stizala kao i količine informacija zbog čega je djetetu konstantno bila potrebna naša pomoć...“ (29); „...natrpavali su puno zadaće i nisu imali razumijevanja...“ (43). Izazov je bila i promjena uloga, odnosno **uloga roditelja kao nastavnika**: „...izazov je nastava na daljinu – kao majka sam bila učiteljica, logoped, psiholog, pomoćnik u*

nastavi...sve u jednoj osobi...“ (36); „...svi se pravimo da je sve u redu, a ništa nije u redu, roditelj ne smije biti učitelj i obrnuto...“ (10); „...sve je bilo na meni, nisam imala asistenta u kući i dosta teško mi je bilo objasniti djetetu što trebamo raditi...“ (34); „...Nedostatak sluha, volje i razumijevanja za potrebe moje djece od strane škole i većine nastavnika. Zbog čega? Zbog toga što je sve palo na moja leđa...“ (6); „...Jedino nas je online nastava izbacivala iz takta jer je naporno biti roditelj i profesor u isto vrijeme, a bez podrške...“ (32).

Kada je riječ o obrazovanju djece s teškoćama u razvoju, središnje mjesto zauzima postavka o inkluzivnom obrazovanju. Ona se temelji na poštivanju i zaštiti prava sve djece te poštivanju različitosti djece s teškoćama u razvoju te njihovih obrazovnih i razvojnih mogućnosti. Kako bi se ta postavka ostvarila, potrebna je sposobnost škola da prepoznaju i odgovore na različite potrebe svojih učenika te da osiguraju kvalitetno obrazovanje primjenjujući odgovarajući nastavni plan i program (Tomas i Glenny, 2002; Vislie, 2003; Hegatry, 2007, sve prema Drandić, 2017). Nadalje, inkluzivno obrazovanje podrazumijeva suradnju i međusobno povjerenje svih sudionika u obrazovnom procesu, od učitelja/nastavnika, stručnih službi do roditelja i zajednice. (Karamatić-Brčić, 2012, 2013, prema Drandić, 2017) Kao jedan od načina prilagođavanja obrazovnih programa potrebama djece smatra se uvođenje pomoćnika/asistenta u nastavi. Farrell i Balshaw (2003) govore da tako obrazovni sustav omogućava pomoćniku u nastavi da uz pripremljen individualizirani plan od stručnih službi škole, osigurava učeniku napredak u razvoju socijalnih vještina i odnosa s drugim učenicima (Prema Drandić, 2017: 443). Potrebno je odrediti način osposobljavanja pomoćnika te njegovu ulogu u nastavi kako bi adekvatno mogao odgovoriti na potrebe učenika. Istraživanje koje je provela Drandić (2017) pokazuje da pomoćnici u nastavi potiču učenika s teškoćama u razvoju na samostalnost u izvršavanju zadataka te mu pomažu u svladavanju i usvajanju nastavnih sadržaja, čime pridonose ukupnom obrazovanju učenika. Iz navedenoga je vidljiva važna uloga pomoćnika u nastavi za djecu s teškoćama u razvoju, te se može zaključiti kako oni imaju, uz nastavnike i roditelje, središnje mjesto u obrazovanju djece. Tijekom trajanja pandemije, roditelji su se susreli s **teškoćama u odnosu s pomoćnicima u nastavi**, što prikazuju i sljedeće izjave: „...Katastrofa i sramota. Pomoćnica dvaput u tri mjeseca nazvala i obećala pomoć i na tome (obećanjima) je i ostalo...“ (26); „...od pomoćnika u nastavi nikakva pomoć. Nemam komentara uopće...“ (29); „...S asistenticom nismo bili u vezi, ona nije

dobila nikakve upute od škole i nije se javljala... “ (36)

Poticanje i povećano zapošljavanje žena na tržištu rada utječe na cijelu obitelj. Uloga žene kao majke i supruge često dolazi u sukob s ulogom žene kao radnice. Dosadašnja literatura govori da najčešće postoje dva smjera sukoba, obitelj – rad i rad – obitelj. Sukob u kojem radne obveze snažno i štetno utječu na obiteljske su istraživanja pokazala učestalijim nego sukob u kojem obiteljske obveze narušavaju radni status (Kinnunen i Mauno, 1998; Ayree i sur., 1999; Hill i sur., 2004; Lippe i sur., 2006; Kinnunen i sur., 2006, sve prema Laklija i Dobrotić, 2008). Kao jedno od mogućih rješenja sukoba obitelj - rad dugo se smatrao rad na daljinu. Rad na daljinu (najčešće rad od kuće) odnosi se na obavljanje radnih zadataka izvan centralnog radnog mjesta u rasponu od nekoliko sati tjedno do punog radnog vremena, pri čemu zaposlenici koriste tehnologiju kako bi mogli međusobno komunicirati i lakše obavljati radne zadatke. Međutim, rad na daljinu može dovesti do drugog oblika sukoba ako zaposlenici izvan radnog vremena nastave izvršavati zadatke, čime onemogućuju kvalitetno provođenje vremena s obitelji (Golden i sur., 2006; Gajendran i Harrison, 2007.; Allen i sur., 2015; Carlson i sur., 2015, sve prema Križan, 2020). To su potvrdili i rezultati istraživanja koje je provela Križan (2020), gdje su roditelji naveli da im je rad od kuće tijekom pandemije COVID-19 donio veće radne obveze. Osim toga, jednim od uzroka sukoba obitelj - rad može biti i problem čuvanja djece. Istraživanje koje su proveli Lippe i sur. (2006) pokazalo je da, s obzirom na to da je dostupnost neformalne i formalne skrbi za djecu mlađe dobi veća, starija su djeca češći prediktor navedenog sukoba (Prema Janković i dr., 2012). Sukladno tome, roditelji djece s teškoćama u razvoju su u ovom istraživanju naveli da **uskladjivanje radnih i obiteljskih obveza** predstavlja poprilično velik izazov za vrijeme pandemije, kada je većini bio uveden rad na daljinu, odnosno rad od kuće. Poseban izazov je bio kako organizirati čuvanje djece tijekom rada od kuće, ali i na radnom mjestu jer vrtići i škole ne rade te korištenje neformalne podrške baka i djedova nije bilo preporučeno zbog socijalne izolacije: „...*bilo mi je IZUZETNO teško. Paralelno sam morala raditi, pratiti nastavu na TV, pisati zadaće s njim, kuhati i obavljati kupnju. Nije mi bila na raspolaganju dadilja jer živi u drugoj županiji pa nije mogla dolaziti. Otac također...*“ (11); „...*mjesec dana sam radila od kuće, što je bilo izazovno jer nisam imala mira za obavljati posao...*“ (13); „...*vrlo stresno razdoblje, gotovo nemoguće okolnosti za rad...*“ (16); „...*najteži dani su kad moram raditi (a radim od kuće), a sama sam sa troje*

male djece. Što znači da malo radim malo oko djece, a najviše radim kad spavaju. Stresno i zahtjevno... “ (52); „...Izuzetno teško jer je nemoguće raditi od kuće i istovremeno brinuti o djetetu s vrlo teškim višestrukim oštećenjima... “ (56); „...Meni kao majci je bilo najteže pitanje čuvanje djeteta, vrtić nije radio a meni je bila uvedena radna obaveza... “ (53).

Kao jedan od izazova tijekom pandemije COVID-19 roditelji djece s teškoćama navode i prestanak pružanja usluga potrebnih djetetu u postizanju što boljeg napretka te održanja istog, poput usluga logopeda, rehabilitatora i terapeuta. Navedena situacija dovodi do potrebe roditelja za **ulaganjem više truda i vremena u rad s djetetom**: „...naporno je bilo jer je trebalo više raditi s djetetom... “ (62); „...Zbog neodlaska u vrtić i klasičnih terapija morali smo uložiti dodatan trud u radu s djetetom... “ (64). Neki roditelji navode da je dijete postiglo **dobar napredak s** obzirom na prestanak pružanja usluga: „...Ponašanje se popravilo, smanjila se razina tjeskobe jer nije morao u školu! Budući da imamo kuću s malim dvorištem i živimo blizu Save i nasipa, njemu je ovo bilo idealno vrijeme... “ (35); „...Napredak je vidljiv u razvoju bez obzira na nedostatak terapije... “ (55); „...Dijete je puno napredovalo i bilo je sretno, pred kraj malo nervozno jer je većinu vremena provodio u kući... “ (63); „... primijetila sam smirenost i napredak govora... “ (66)

Tablica 3. Utjecaj pandemije na odnose unutar obitelji

Tema	Kategorija	Kodovi
Utjecaj pandemije na odnose unutar obitelji	Pogoršanje odnosa	Strah i neizvjesnost zbog izolacije Anksioznost roditelja zbog smanjenja prihoda
	Poboljšanje odnosa	Veća međusobna povezanost Razvoj osjećaja zajedništva Međusobna suradnja

Kvaliteta odnosa unutar obitelji snažno utječe na psihofizičko zdravlje svih članova. Djeca, putem komunikacije s roditeljima, razvijaju svoje stavove, ideje i mišljenja, što doprinosi ukupnom razvoju djeteta. Obilježja obiteljskih odnosa se mijenjaju u skladu s razvojnim razdobljem djeteta. Tako, primjerice, Olson i Gorall (2003, prema Brajša-Žganec i Hanzec, 2015) govore da je u ranoj dobi djeteta vrlo važna obiteljska kohezija.

dok je tijekom adolescencije veća pažnja na autonomiji pojedinih obitelji. Promjene u svakodnevicu, strah i neizvjesnost doprinose pogoršanju odnosa unutar obitelji. Nadalje, narušavanju obiteljskih odnosa može pridonijeti i smanjivanje prihoda. Model obiteljskog stresa polazi od pretpostavke da su ekonomske teškoće u obitelji jedan od uzroka frustracije, ljutnje i emocionalnog stresa kod roditelja, što je povezano s porastom konflikata u obitelji, a samim time i pogoršanjem mentalnog zdravlja roditelja (Conger, Rueter i Conger, 2000, prema Ajduković, Rjater i Rezo, 2019). Neki roditelji navode da su se, tijekom trajanja pandemije COVID-19, odnosi unutar njihove obitelji pogoršali. Razlozi tome su bili snažna prisutnost **osjećaja straha zbog neizvjesnosti**, što je narušilo obiteljske odnose: „...*Pandemija je unjela nervozu. Nismo znali što ćemo i kako ćemo...*“ (12); „...*Više brige ..straha ..i razgovora o preventivi...*“ (20); „...*nervozu, strah, neizvjesnost, bilo je teško...*“ (31); „...*jako su se pogoršali i stalno smo se bojali zaraze...*“ (43); „...*Bili smo više nervozni, pa se često počeli svađati bez vidljivog razloga zbog korone i nespavanja...*“ (25), kao i **smanjenje prihoda**: „...*problemi su bili najviše financijske prirode, tj. kako preživjeti u karanteni s primanjima koje mjesečno imamo, cca 1700 kuna. Zbog straha kako dalje smo se više svađali...*“ (7)

Za poboljšanje odnosa u obitelji važna je obiteljska kohezivnost, odnosno osjećaj bliskosti između članova obitelji i dobra emocionalna povezanost. Održavanje obiteljske kohezivnosti odvija se putem provođenja zajedničkog vremena i izvođenja, odnosno obavljanja različitih aktivnosti (Olson i sur., 1997; Berc, 2009, prema Milić Babić, 2012). Sukladno tome, pojedini roditelji djece s teškoćama u razvoju navode da je, zbog više zajedničkog vremena koje su imali tijekom pandemije COVID-19, došlo do poboljšanja odnosa, ponajviše zbog **veće međusobne povezanosti**: „...*U principu dobro jer je učvrstio već postojeću suradnju, povezanost i dodatno razvio osjećaj za kompromis...*“ (59); „...*Bilo je sitnijih trzavica, ali svi smo još povezani. Nedostajalo nam je da svatko ode za svojim obavezama, bar na nekoliko sati dnevno...*“ (13); „...*Dobro. Iskoristili smo to vrijeme da se dodatno povežemo...*“ (37) Nadalje, roditelji navode da je došlo i do **razvoja osjećaja zajedništva i međusobne suradnje** zbog čega su odnosi postali čvršći: „...*Uvijek smo imali jak osjećaj zajedništva i sigurnosti unutar obitelji, a sa češćim druženjem doma još i više...*“ (52); „...*puno smo se družili zajedno...*“ (62); „...*super nam je bilo. Suprug i ja smo podijelili kućanske poslove i zajedničkim dogovorom sve rješavali...*“ (18).

Tablica 4. Prijedlozi za unapređenje sustava formalne podrške tijekom pandemije

Tema	Kategorija	Kodovi
Prijedlozi za unapređenje sustava formalne podrške tijekom pandemije	Bolja dostupnost podrške stručnjaka	Izrada individualiziranih programa rada Kontinuitet provođenja terapija
	Ulaganje u razvoj sustavne podrške	Povećati ulogu države u osiguranju podrške Pravodobno informiranje o pravima i uslugama
	Organiziranje podrške roditeljima	Uspostava telefonskih linija za pružanje psihološke pomoći Grupe podrške za roditelje

Nakon dijagnoze teškoća u razvoju, roditelji se često moraju suočiti i s brojnim obvezama povezanim s razvojem djeteta, počevši od pronalaženja odgovarajućih oblika podrške i rehabilitacije obilaženjem raznih ustanova (Vlah, Ferić i Raguz, 2019). Stručna podrška predstavlja pomoć roditeljima u smislu njihova osnaživanja i održavanja osobnih kapaciteta za uspješno nošenje s različitim izazovima (Wallander i Varni, 1998 prema Vlah i dr., 2019). Glavni sustavi formalne podrške za djecu s teškoćama u razvoju i njihove roditelje su zdravstveni, odgojno-obrazovni te sustav socijalne skrbi. Istraživanja su pokazala da roditelji djece s teškoćama u razvoju smatraju da se nedostaci navedenih sustava očituju u izostanku pravovremene podrške i informiranja, neprofesionalnosti i organizacijskoj teškoći (Vlah i dr., 2019). Novi izazovi se postavljaju pred sva tri sustava, počevši od pitanja kako nastaviti pružati usluge s obzirom na novonastalu situaciju uzrokovanu pojavom koronavirusa te održanje kvalitete istih. Roditelji su naveli određene prijedloge za unapređenje sustava formalne podrške tijekom pandemije, ali i sličnih kriza, poput bolje dostupnosti podrške stručnjaka i ulaganja u razvoj iste, te razvijanja usluge podrške roditeljima. Poboljšanje sustava formalne podrške vide u **izradi individualiziranih programa** za dijete jer su njegove potrebe u trenutnom sustavu nezadovoljene: „... *Voljela bih da je pristup u nastavi bio zaista individualiziran, voljela bih da se više iskazao interes za mogućnosti, nastava je bila formalizirana bez stvarne potrebe*

da djeca nešto nauče...“ (8); „...Željela bih da je s mojom djecom netko od nastavnika radio u nastavi na daljinu kao što sam ja radila sa svojim učenicom: svaki dan, nekoliko sati, dok svo gradivo nije obrađeno...“ (26); „...Više razumijevanja u radu, slanje dodatnih materijala za lakše učenje, podršku stručnog tima...“ (43) te **kontinuitetu provođenja terapija i rehabilitacija**: „...ne znam...najbitnije je da on ima terapiju s terapeutom... ja ipak nisam kvalificirana za sve te terapije...“ (62); „...bolja organizacija terapija koje su jako potrebne...“ (65); „...sustav u ovo vrijeme ne smije stat. Nikog nije briga za našu djecu koja bez terapija nazaduju pogotovo ako su tri mjeseca bez njih...“ (58); „...Omogućiti aktivnosti o kojima dijete ovisi, potrebno za normalan život. Ukoliko je prijeko potrebna mjera provesti na adekvatan način. Pišem iz osobnog iskustva koje je dovelo u negativno stanje o kojem ne želim pisati. Porazavajuće...“ (51). Također, ističu potrebu za **povećanjem uloge države u sustavu podrške**: „...Smatram da u većem dijelu RH uopće ne postoji formalna podrška djeci s teškoćama u razvoju, ukoliko se izuzmu projekti Udruga i privatne prakse stručnih osoba, čije tretmane plaćaju gotovo svi roditelji. Tijekom pandemije, onemogućavanjem rada terapeuta, dodatno se smanjila podrška, ostavljajući sav teret na roditeljima...“ (6); „...trebalo bi ulagati u razvoj lokalnih i regionalnih centara za skrb i edukaciju djece s teškoćama, jer je sustavna podrška (naročito rana intervencija u djetinjstvu) od velikog značaja za društvo u cjelini...“ (29). Pravodobnim informiranjem u vezi s pravima i uslugama iz sustava socijalne skrbi koje je bilo dostupno tijekom pandemije, uopće nije bila zadovoljna većina ispitanika u istraživanju (N = 48). Na pitanje o prijedlogu za unapređenje sustava, roditelji su naveli da je potrebno **pravodobno pružiti točne informacije** kako bi znali u kakvoj se situaciji nalaze i mogli djelovati u potrebnom smjeru: „...Slanje informacija od strane centra socijalne skrbi o pravima koja su nam na raspolaganju, web za informiranje i sl...“ (16); „...Centri bi mogli imati malo empatije i bar nazvati da pitaju, kako smo, trebamo li što i reći nam koje su usluge dostupne...“ (21); „...bilo bi dobro da sustav ne zaboravi da postojimo i da ni mi ne znamo kako i što dalje...“ (31); „...Iznimno je teško ovako, ali ako smo u digitalnim dobu, neka iskoriste tu mogućnost. Informacija pravodobna je najbitnija. Prekrivanje činjenica da se ne diže panika može imati daleko teže posljedice od panike...“ (61); „...Savjetnici i stručne službe u Ministarstvu koji mogu dati odgovor na to što asistenti mogu/smiju raditi s djecom...“ (11).

Potreba za pojačanom brigom i nedostatak podrške dovode često do emocionalne iscrpljenosti roditelja te povećane izloženosti visoko stresnim situacijama. Osim neformalne podrške dobivene od obitelji, prijatelja i susjeda, roditeljima je potrebna i formalna podrška u različitim sustavima. Roditelji iskazuju potrebu za organiziranim oblicima podrške poput **uspostave linija za pružanje psihološke pomoći**: „...*trebali bi uspostaviti neke linije za podršku nama roditeljima i ne zaboraviti da smo i mi na izmaku snaga...*“ (2) i **organiziranja online grupa za podršku**: „...*kako su mogli nastavu organizirat tako su mogli i neke grupe za podršku online da se i mi imamo kome pojadati...*“ (11). Usprkos tome što istraživanja pokazuju veću spremnost roditelja u traženju neformalne podrške bračnog partnera, obitelji i drugih roditelja, važnost pružanja formalne podrške od stručnjaka u raznim sustavima ne bi trebala biti upitna (Leutar i Rajić, 2002., Leutar i Štambuk, 2007., Pećnik i Pribela-Hodap, 2013). Istraživanje koje su provele Pećnik i Pribela-Hodap (2013) pokazuje da se, ukoliko traže stručnu pomoć, roditelji najčešće obraćaju stručnjaku koji im je već poznat i s kojim su bili u kontaktu. Razlozi rijetke uporabe formalne podrške mogu biti različiti, poput straha od stigme, negativnog prethodnog iskustva te strah od represivnih mjera sustava (Pećnik i Pribela-Hodap, 2013). Sukladno tome, potrebno je raditi na razvoju sustavne stručne podrške roditeljima u smislu prilagođavanja njihovim potrebama te potrebama djeteta, kao i na pružanju pravodobnih informacija koje ih se tiču.

ZAKLJUČAK

U životu djece s teškoćama u razvoju, baš kao i djece bez teškoća u razvoju, važnu ulogu zauzimaju rutine koje obuhvaćaju svakodnevne aktivnosti i zadatke. Važnost rutina se očituje upravo u njihovoj strukturi koja pruža djeci određenu sigurnost, kao i priliku za vlastiti rast i razvoj putem učenja raznih vještina (Woods i Goldstein, 2003., Spagnola i Fies 2007, sve prema Bohaček, 2017). Osim djece, rutine uključuju i zahtijevaju angažiranost cijele obitelji. Do promjena rutina može doći iz raznih razloga, poput rođenja novog djeteta u obitelji, preseljenja te bolesti člana obitelji. Osim toga, značajnu promjenu u rutinama svih ljudi donijela je pandemija virusa Sars-CoV-2. Zbog straha od zaraze koja može za neke ljudske živote biti presudna, proglašenje karantene su neki stručnjaci vidjeli kao jedino rješenje. Navedeno je pridonijelo stavljanju ranjivih skupina u društvu poput starijih osoba, siromašnih i djece s teškoćama u razvoju u još nepovoljnijih položaj, što zbog prekida pružanja usluga terapije i rehabilitacije, što zbog prekida ukupne sustavne podrške i pomoći. Rezultati pokazuju da je cjelokupna situacija znatno utjecala na promjene u ponašanju djece s teškoćama u razvoju poput poremećaja spavanja i ispada bijesa, ljutnje, ali i stvaranja osjećaja straha. Neka djeca su, unatoč socijalnoj izolaciji i prekidu usluga, vrlo dobro napredovala zahvaljujući trudu i uloženom vremenu svojih roditelja. Roditelji su kao razloge postignutog napretka naveli provođenje više zajedničkog vremena te opuštenost koja je u njihovom domu prevladavala.

Osim izazova koji se tiču promjena u ponašanju djeteta, rezultati pokazuju da su se roditelji djece s teškoćama u razvoju susreli i s drugim izazovima poput sukoba radnih i obiteljskih obveza, smanjena socijalne podrške i povećanog opsega zadataka koje je donijela online nastava. Sukob radnih i obiteljskih obveza prepoznat je u društvu kao jedan od temeljnih problema koji se tiču obitelji. Istraživanja su pokazala da sukobu radnih zadataka i obiteljskih obveza posebice doprinosi skrb o ovisnim članovima obitelji (djeci, starijim i bolesnim osobama) i obavljanje kućanskih poslova koji zahtijevaju više truda i vremena (Dobrotić i Laklija, 2009, prema Janković i dr., 2012). U ovom istraživanju su roditelji kao najveću prepreku usklađivanja radnih i obiteljskih obveza naveli čuvanje djece. S obzirom na socijalnu izolaciju koja je bila preporučena svima, neformalna skrb baka, djedova i ostalih članova obitelji bila je prekinuta isto kao i

formalna skrb koja se pružala u vrtićima, školama i drugim ustanovama. Unatoč metodološkim ograničenjima koja prvenstveno proizlaze iz relativno malog broja sudionika, doprinos ovog istraživanja leži u tome da je prepoznat značaj perspektive roditelja djece s teškoćama u razvoju. Također, ovo istraživanje je doprinijelo boljem razumijevanju položaja i potreba djece s teškoćama i njihovih roditelja u kriznoj situaciji uzrokovanoj pandemijom COVID-19.

Iz svega navedenoga vidljivo je da je ova pandemija ostavila poseban trag u životima roditelja djece s teškoćama u razvoju koji su se, osim uobičajenih izazova u roditeljskoj ulozi, susreli s dodatnim izazovima koji su uzrokovali „pucanje po šavovima“ i iskazali veliku potrebu roditelja za kontinuiranom stručnom podrškom i pomoći. Buduća istraživanja bi se trebala usmjeriti na prikupljanje podataka i informacija o razvijanju sustava podrške u kriznim situacijama kako bi djeca s teškoćama u razvoju i dalje na jednak način mogla dobivati potrebnu terapiju i rehabilitaciju koja bi im osigurala nesmetan rast i razvoj. Također, trebalo bi osmisliti prikladan sustav online nastave koji će zadovoljiti potrebe svakog učenika, posebice učenika s teškoćama u razvoju. Nadalje, važno je raditi na podizanju svijesti društva, da djeca s teškoćama u razvoju i njihovi roditelji predstavljaju skupinu u društvu koja bi trebala biti ravnopravna svima drugima, a ne zanemarena, posebice u ovim teškim vremenima koja pogađaju sve ljude na svijetu.

LITERATURA

- Ajduković, M., Rajter, M. i Rezo, I. (2019). Obiteljski odnosi i roditeljstvo u obiteljima različitog prihoda: kako je život u visokom riziku od siromaštva povezan s funkcioniranjem obitelji adolescenata? *Revija za socijalnu politiku*, 26 (1), 69-94. Preuzeto 9. 8. 2020. s <https://doi.org/10.3935/rsp.v26i1.1602>.
- Bartlett, J., Griffin, J., Thomson, D. (2020). Resources for Supporting Children's Emotional Well-being during the COVID-19 Pandemic. Pristupljeno 22. lipnja 2020. (https://www.researchgate.net/profile/Jessica_Bartlett2/publication/340335172_Resources_for_Supporting_Children's_Emotional_Well-being_during_the_COVID-19_Pandemic/links/5eea0a06a6fdcc73be830115/Resources-for-Supporting-Childrens-Emotional-Well-being-during-the-COVID-19-Pandemic.pdf.9)
- Bohaček, A. (2017). Uloga rutina i rituala u ranom učenju i ranoj intervenciji. Specijalistički rad. Zagreb: Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet.
- Brajša-Žganec, A., Hanzec, I. (2015). Obiteljski odnosi i psihosocijalna prilagodba djece u cjelovitim i jednoroditeljskim obiteljima. *Klinička psihologija*, 8 (2), 139-150. Pristupljeno 3. kolovoza 2020. (<https://hrcak.srce.hr/169734>)
- Buljevac, M. i Leutar, Z. (2020). *Osobe s invaliditetom u društvu*. Zagreb, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Buljubašić Kuzmanović, V. (2010). Socijalne kompetencije i vršnjački odnosi u školi. *Pedagoška istraživanja*, 7 (2), 191-201. Pristupljeno 3. kolovoza 2020. (<https://hrcak.srce.hr/118097>).
- Cvitković, D., Žic Ralić, A. i Wagner Jakab, A. (2013) Vrijednosti, interakcija sa zajednicom i kvaliteta života obitelji djece s teškoćama u razvoju. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 49 (Supplement), 10-22. Pristupljeno 14. rujna 2020. (<https://hrcak.srce.hr/109412>).
- Čudina-Obradović, M., Obradović, J. (2002) Potpora roditeljstvu: izazovi i mogućnosti. *Revija za socijalnu politiku*. 10(1); 45-68.
- Drandić, D. (2017) Uloga pomoćnika u nastavi u provođenju inkluzivnoga obrazovanja. *Napredak*. 158(4), 439-459. Pristupljeno 11. rujna 2020. (<https://hrcak.srce.hr/188294>)

- Državni zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži (2001) Konvencija o pravima djeteta. Pristupljeno 22. rujna 2020. (https://pravamanjina.gov.hr/UserDocsImages/arhiva/pdf/medjunarodni/konvencija_o_pravima_djeteta.pdf.)
- Filek, M. (2017) Obiteljska klima i njezin utjecaj na razvoj djeteta. Završni rad. Osijek: Filozofski fakultet.
- Goldschmidt, K. (2020) The COVID-19 Pandemic: Technology use to Support the Wellbeing of Children. *Journal of Pediatric Nursing*. 53: 88–90. Pristupljeno 20. srpnja 2020. (<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7161478/>.)
- Guralnick, M. J. (2006) Peer Relationships and the Mental Health of Young Children with Intellectual Delays. *Journal of Policy and Practice in Intellectual Disabilities*. 3(1);49–56. Pristupljeno 12. rujna 2020. (<http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.570.2623&rep=rep1&type=pdf>.)
- Hercigonja, Z. (2020) Roditelji i nastavnici – odgojni partneri. *Varaždinski učitelj*. 3 (3), 44-55. Pristupljeno 21. rujna 2020., (<https://hrcak.srce.hr/227727>.)
- Imširagić, A., Imširagić, A., Hukić, Đ. (2010) Roditelji – odgajatelji djece s teškoćama u razvoju. *Metodički obzori*. 9(5):9-18. Pristupljeno 9. rujna 2020., (<https://doi.org/10.32728/mo.05.1.2010.01>.)
- Institut za društvena istraživanja u Zagrebu (2020) Iskustva i zadovoljstvo učenika 7. razreda online nastavom. Pristupljeno 10. srpnja 2020., (<https://www.idi.hr/aspiracije/istrazivanje.html>.)
- Janković, J., Laklija, M., Berc, G. (2012) Percepcija sukoba radne i obiteljske uloge u kontekstu nekih obilježja obitelji i posla. *Kriminologija & socijalna integracija*, 20 (1), 23-34. Pristupljeno 23. rujna 2020. (<https://hrcak.srce.hr/85000>.)
- Jeđud, I., Marušić, D. (2005) Način života u obitelji iz perspektive djece i mladih. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 41 (2), 71-85. Pristupljeno 11. rujna 2020. (<https://hrcak.srce.hr/11229>.)
- Jones, J., Passey, J. (2004) Family Adaptation, Coping and Resources: Parents Of Children With Developmental Disabilities and Behaviour Problems. *Journal of Developmental Disabilities*. 11 (1): 32-46.
- Križan, L. (2018) Utjecaj tjelesnog vježbanja na socioemocionalni razvoj djece s teškoćama u razvoju. Završni rad. Zagreb: Učiteljski fakultet.

- Križan, M. (2020) Rad na daljinu i usklađivanja zahtjeva obiteljske i radne uloge u vrijeme pandemije Covid 19. Diplomski rad. Zagreb: Filozofski fakultet.
- Laklija, M., Dobrotić, I. (2008) Korelati sukoba obiteljskih i radnih obveza u Hrvatskoj. *Revija za socijalnu politiku*, 16 (1), 45-63. Pristupljeno 12. rujna 2020. (<https://doi.org/10.3935/rsp.v16i1.799>)
- Leutar, Z. i Štambuk, A. (2007) Invaliditet u obitelji i izvori podrške. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*. 43(1), 47-61.
- Leutar, Z. i Oršulić, V. (2015) Povezanost socijalne podrške i nekih aspekata roditeljstva u obiteljima s djecom s teškoćama u razvoju. *Revija za socijalnu politiku*. 22 (2), 153-176. Pristupljeno 1. rujna 2020. (<https://doi.org/10.3935/rsp.v22i2.1219>.)
- Leutar, Z., Rajić, I. (2002) Dijete s mentalnom retardacijom u obitelji. *Ljetopis socijalnog rada*. 9(1), 29-47.
- Mactavish, J. B., Schleien, S. J., (2004) Re-injecting spontaneity and balance in family life: parents' perspectives on recreation in families that include children with developmental disability. *Journal of Intellectual Disability Research, Volume 48, Issue 2*. Pristupljeno 4. rujna 2020. (<https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/j.1365-2788.2004.00502.x>.)
- Masi, A., Mendzoa Diaz, A., Tully, L., Ishra Azim, S., Woolfenden, S., Elfron, D., Eapen, V. (2021) Impact of the COVID-19 pandemic on the well-being of children with neurodevelopmental disabilities and their parents. *Journal of paediatrics and child health*. 57(5);631-636. Pristupljeno 21. listopada 2020. (<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC8014782/#jpc15285-bib-0004>.)
- Milić Babić, M. (2012) Neke odrednice roditeljskog stresa u obiteljima djece s teškoćama u razvoju. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*. 48 (2), 66-75. Pristupljeno 14. studenog 2020. (<https://hrcak.srce.hr/87794>) Milić Babić, M. (2019) Socijalna podrška i roditeljstvo. *Socijalne teme*. 1 (6), 13-26. Pristupljeno 9. rujna 2020. (<https://hrcak.srce.hr/233278>.)
- Milić Babić, M., Laklija, M. (2013) Strategije suočavanja kod roditelja djece predškolske dobi s teškoćama u razvoju. *Socijalna psihijatrija*. 41. 215 – 225.

- Osmančević Katkić, L., Lang Morović, M., Kovačić, E. (201) Parenting stress and a sense of competence in mothers of children with and without developmental disabilities. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*. 53 (1), 63-76.
- Pahić, T., Miljević-Riđički, R., Vizek Vidović, V. (2010) Uključenost roditelja u život škole: percepcija roditelja opće populacije i predstavnika roditelja u školskim tijelima. *Odgojne znanosti Vol. 12, br. 2, 2010, str. 329-346*.
- Patrikakou, E. (2016) Parent Involvement, Technology, and Media: Now What?. *School Community Journal*, v26 n2 p9-24 2016. Preuzeto 10. 8. 2020. s
- Patrikakou, E. (2016) Parent Involvement, Technology, and Media: Now What?. *School Community Journal*, v26 n2 p9-24 2016. Preuzeto 10. 8. 2020. s <https://eric.ed.gov/?q=Parent+Involvement%2c+Technology%2c+and+Media%3a+Now+What%3f+in%3a+School+Community+Journal&ft=on&id=EJ1123967>.
- Pećnik, N., Pribela-Hodap, S. (2013) Podrška roditeljstvu u razdoblju ranog razvoja djeteta. *Kako roditelji i zajednice brinu o djeci najmlađe dobi u Hrvatskoj*. Zagreb: Ured UNICEF-a za Hrvatsku.
- Pfefferbaum, B., North, C. (2020) Mental Health and the Covid-19 Pandemic. *The New England Journal of Medicine*. Pristupljeno 30. rujna 2020. (<https://www.nejm.org/doi/full/10.1056/NEJMp2008017>.)
- Rašan, I., Car, Ž. i Ivšac Pavliša, J. (2017) Doživljaj samoga sebe i okoline kod roditelja djece urednog razvoja i roditelja djece s razvojnim teškoćama. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*. 53 (2), 72-87.
- Saurabh, K., Ranjan, S. (2020) Compliance and Psychological Impact of Quarantine in Children and Adolescents due to Covid-19 Pandemic. *The Indian Journal of Pediatrics*. 87(7): 532–536.
- Spinell, M., Lionetti, F., Pastore, M., Fasolo, M. (2020) Parents' stress and children's psychological problems in families facing the COVID 19 outbreak in Italy. *Frontiers in Psychology*. 11. Pristupljeno 11. prosinac 2020. (<https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2020.01713/full>.)

- Šoštarko, J. (2016) Utjecaj roditeljskog odgoja na razvoj djeteta. Diplomski rad. Zagreb: Učiteljski fakultet.
- Tokić, R. (2020) Participativna uloga roditelja u aktivnostima škole. *Napredak*, 161 (1-2), 105-122. Pristupljeno 12. prosinca 2020. (<https://hrcak.srce.hr/239896>.)
- Vlah, N., Ferić, M., Raguz, A. (2019) Nepovjerenje, spremnost i nelagoda roditelja djece s teškoćama u razvoju prilikom traženja socijalno-stručne pomoći. *Jahr*, 10 (1), 75-97. Pristupljeno 2. listopada 2020. (<https://doi.org/10.21860/j.10.1.4->)

Summary

Like any role in life, the role of a parent is fulfilling, but it also brings with itself a number of challenges that parents need to face. Ways of coping are different, and social support is an important resource in overcoming existing difficulties. The birth of a child with developmental disabilities often contributes to greater parental stress. The reasons for this can be the awareness of the need for greater care for the child and fear of the unknown. Parents often need support to overcome challenges and successfully adapt to a new life situation. With all the challenges in everyday life, the current pandemic caused by the Sars-CoV-2 virus is leading to a complete change in human daily life. The closure of schools, kindergartens, shops, parks and the interruption of various services put children with disabilities and their parents in a particularly disadvantaged position. In line with the above, and the fact that most research conducted so far were focused exclusively on parents of children without disabilities, this study is the first pilot study aimed at looking at the perspective of parents of children with disabilities as a vulnerable group of parents daily, especially during a pandemic, remains on the periphery, both research- scientific and practical. The aim of this paper is to present the results of research related to the difficulties and challenges faced by parents of children with disabilities since the proclamation of the Covid 19 pandemic and their proposals for improving the formal support system in crisis situations.

Keywords: *children with developmental disabilities, parents, challenges, Covid 19 pandemic*

Dragana Šćepović¹
Ljubo Lepir²
Vesna Šućur Janjetović³
Andrea Rakanović Radonjić⁴

MENTORSKA PODRŠKA – INOVATIVNI VID PODRŠKE PROFESIONALCIMA KOJI RADE NA SLUČAJEVIMA NASILJA U PORODICI

Sažetak

S ciljem unapređenja multisektorskog odgovora na slučajeve nasilja nad ženama i u porodici na lokalnom nivou, predložen je novi model rada Gender centra - *mentorska podrška*, kao inovativni vid pružanja podrške profesionalcima koji rade na slučajevima nasilja. U ovom radu je dat prikaz metoda mentorske podrške, metodologije provođenja mentorske podrške u praksi, kao i prikaz rezultata primjene mentorske podrške u praksi. U izvedbeno-metodološkom smislu, mentorska podrška je realizovana kroz primjenu *fokus grupe* kao posebne kvalitativne metode grupnog rada s učesnicima, čiji je ključni izvor analiza i interpretacija interakcija između učesnika. Primjenom metoda mentorske podrške omogućeno je lakše detektovanje izazova s kojima se profesionalci susreću u radu, na osnovu čega su definisane i preporuke za unapređenje njihovog rada na slučajevima nasilja.

1 Vanredni profesor; Univerzitet u Banjoj Luci, Fakultet političkih nauka, Studijski program Socijalni rad; Bosna i Hercegovina; dragana.scepovic@fpn.unibl.org

2 Vanredni profesor; Univerzitet u Banjoj Luci, Fakultet političkih nauka, Studijski program Socijalni rad; Bosna i Hercegovina; ljubo.lepir@fpn.unibl.org

3 Vanredni profesor; Univerzitet u Banjoj Luci, Fakultet političkih nauka, Studijski program Socijalni rad; Bosna i Hercegovina; vesna.sucur-janjetovic@fpn.unibl.org

4 Viši asistent; Univerzitet u Banjoj Luci, Fakultet političkih nauka, Studijski program Socijalni rad; Bosna i Hercegovina; andrea.rakanovic-radonjic@fpn.unibl.org

Preporuke za unapređenje multisektorskog odgovora proizašle su iz analiza razgovora u okviru svih fokus grupa, i obuhvataju intervencije u programima edukacije i podrške profesionalaca, u sistemu neposredne podrške subjektima zaštite i praksi međusektorske saradnje na nivou lokalnih zajednica.

U radu su prikazani i rezultati evaluacije mentorskog rada realizovanog kroz dva ciklusa mentorske podrške u ukupno 13 fokus grupa, koja je pokazala da su profesionalci zaposleni u subjektima zaštite imali veoma pozitivan stav prema ovakvom načinu pružanja podrške. Mentorsku podršku, realizovanu kroz posjete lokalnim timovima, profesionalci vide kao dobru i vrijednu platformu za razmjenu iskustava svih predstavnika subjekata zaštite, ali i za dobijanje savjeta za promjene i unapređenje postojeće prakse u radu. Pružanje mentorske podrške multisektorskim timovima od učesnika je ocijenjeno kao afirmativno i veoma značajno za poboljšanje multisektorske saradnje, a jedna od preporuka je bila da bi mentorske posjete trebalo realizovati češće, kako bi se održao kontinuitet saradnje i komunikacije između profesionalaca na terenu i mentorskog tima. Profesionalci su dali prijedlog da Gender centar organizuje mentorsko praćenje kao stalni vid podrške lokalnim subjektima zaštite. Mentorski tim, koji čine autori ovog članka, na osnovu analize rezultata i uvida u evaluaciju učesnika, mišljenja je da je neophodno nastaviti s primjenom ove metode rada u praksi, ali i da je potrebno u dosadašnji koncept provođenja mentorstva unijeti sljedeće izmjene: definisati metodologiju provođenja mentorstva u uslovima vanrednih situacija, u aktivnosti mentorske podrške uključiti i osobe koje nisu članovi multisektorskog tima i razmotriti mogućnost uspostavljanja kontinuiranog pružanja mentorske podrške lokalnim multisektorskim timovima.

Ključne riječi: *mentorska podrška, profesionalci, nasilje u porodici, Gender centar*

UVOD

Rad profesionalaca na slučajevima nasilja u porodici često je opterećen različitim problemima koji proizlaze iz same prirode posla, ali i problemima u vezi s pristupima koje primjenjuju u neposrednom radu sa žrtvama nasilja u porodici. Problemi s kojima se profesionalci u ovoj oblasti susreću, često su rezultat njihovog nedovoljnog snalaženja u veoma kompleksnim situacijama koje zahtijevaju neposrednu pomoć „sa strane“. U svrhu pružanja pomoći profesionalcima koji rade na slučajevima nasilja u porodici, Gender centar Vlade Republike Srpske⁵ je tokom dvogodišnjeg perioda, od 2018. do 2020. godine, organizovao pružanje neposredne podrške profesionalcima u nekoliko lokalnih zajednica.⁶

Edukacijama zaposlenih u subjektima zaštite i podrške žrtvama nasilja u porodici (policija, centri za socijalni rad, obrazovne i zdravstvene ustanove, pravosudni organi, nevladine organizacije, lokalna zajednica), koje je proveo tim profesora Fakulteta političkih nauka u Banjoj Luci, prisustvovala su 94 profesionalca iz 11 lokalnih zajednica istočnog dijela Republike Srpske.⁷ Osnovni cilj sprovedenih obuka bilo je jačanje kapaciteta subjekata zaštite i profesionalnih kompetencija zaposlenih koji rade na slučajevima nasilja u porodici, u skladu sa Zakonom o zaštiti od nasilja u porodici Republike Srpske („Sl. glasnik Republike Srpske“,

5 Centar za jednakost i ravnopravnost polova - Gender centar je osnovan Odlukom Vlade Republike Srpske u decembru 2001. godine. Osnivanje ovakvog tijela na entitetskom nivou je bio jedan od uslova za ulazak Bosne i Hercegovine u Savjet Evrope. Cilj djelovanja Gender centra je podrška uvođenju jednakosti i ravnopravnosti polova u sve oblasti života i rada u Republici Srpskoj kroz zakone, politike i programe, u saradnji s domaćim i međunarodnim institucijama i organizacijama, u skladu s domaćim zakonima i međunarodnim konvencijama i sporazumima koje je ratifikovala naša zemlja.

6 U okviru projekta „Povećanje pristupa kvalitetnijim multisektorskim uslugama za osobe koje su preživjele nasilje nad ženama i u porodici na lokalnom nivou“, koji je 2017. godine pokrenuo Gender centar Vlade RS, s ciljem efikasnog i dosljednog ostvarivanja multisektorske saradnje u sprečavanju i suzbijanju nasilja nad ženama i nasilja u porodici, za profesionalce koji rade na slučajevima nasilja sprovedene su obuke po Modulu za multisektorsku obuku za pružaoce usluga na lokalnom nivou vlasti u skladu s Konvencijom Savjeta Evrope o sprečavanju i suzbijanju nasilja nad ženama i nasilja u porodici.

7 Projekat je realizovan na području sljedećih lokalnih zajednica: Zvornik, Bratunac, Milići, Višegrad, Rudo, Novo Goražde i Grad Istočno Sarajevo s pripadajućim opštinama.

br. 201/12, 108/13, 82/15 i 84/19) i Konvencijom Savjeta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici („Službeni glasnik Bosne i Hercegovine – Međunarodni ugovori“, broj 19/13). Nakon završene obuke, u novembru 2017. godine urađena je evaluacija provedenih edukacija (Šućur-Janjetović, Lepir, Šćepović i Rakanović Radonjić, 2018). Prema mišljenju učesnika, edukacijski sadržaj je bio veoma kvalitetan i pristupačan. Takođe, učesnici su istakli potrebu kontinuiranog provođenja edukacija iz ove oblasti, ali i potrebu za pružanjem i drugih vidova podrške, s obzirom na to da je rad na slučajevima nasilja za njih veoma težak, iscrpljujući i nerijetko dovodi do profesionalnog sagorijevanja. Imajući to u vidu, tim koji je provodio edukacije osmislio je *model mentorske podrške* koji predstavlja potpuno nov pristup i oblik pružanja podrške profesionalcima koji rade na slučajevima nasilja u porodici u lokalnim zajednicama.

Mentorska podrška, kao inovativni vid pružanja podrške i pomoći profesionalcima koji rade na slučajevima nasilja u porodici, realizovana je kroz posjete multisektorskim timovima u lokalnim zajednicama. Mentorski tim su činili profesori koji su autori ovog članka, zaposleni na Fakultetu političkih nauka u Banjoj Luci, na studijskom programu Socijalni rad, s dugogodišnjim radnim iskustvom u centrima za socijalni rad. Nakon dvogodišnjeg iskustva u realizaciji mentorske podrške urađeno je evaluacijsko istraživanje o efektima pružene podrške multisektorskim timovima. Rezultati tog istraživanja predmet su ovog članka.

Nasilje u porodici – okvir djelovanja profesionalaca

Pod pojmom *nasilje u porodici* brojni autori koji definišu ovaj pojam podrazumijevaju sve oblike nasilja koji se dešavaju između članova porodice i razlikuju nasilje u partnerskim odnosima, nasilje između roditelja i djece, kao i nasilje između drugih članova porodice. Prema Zakonu o zaštiti od nasilja u porodici („Službeni glasnik Republike Srpske“, br. 102/12, 108/13, 82/15. i 84/19), članovima porodice ili porodične zajednice smatraju se: supružnici ili bivši supružnici i njihova djeca i djeca svakog od njih; vanbračni partneri ili bivši vanbračni partneri, njihova djeca ili djeca svakog od njih; srodnici po tazbini zaključno do drugog stepena bez obzira na činjenicu da je bračna zajednica prestala; roditelji sadašnjih i bivših bračnih i vanbračnih partnera; srodnici iz potpunog usvojenja u pravoj liniji bez ograničenja, a u pobočnoj liniji zaključno s četvrtim stepenom, kao i srodnici iz nepotpunog usvojenja;

lica koja vezuje odnos starateljstva; lica koja žive ili su živjela u istom porodičnom domaćinstvu, bez obzira na srodstvo; lica koja imaju zajedničko dijete ili je dijete začeto, iako nikada nisu živjela u istom porodičnom domaćinstvu, i lica koja su međusobno bila ili su još u emotivnoj ili intimnoj vezi, nezavisno od toga da li učinilac dijeli ili je dijelio domaćinstvo sa žrtvom (član 7).

Nasilje u porodici predstavlja socijalni problem koji je sve prisutniji u praksi institucija i ustanova koje se bave zaštitom žrtava nasilja, izricanjem mjera počiniocima nasilja ili radom s njima. Zakonom o zaštiti od nasilja u porodici (član 8) utvrđeno je da žrtva nasilja ima pravo na psihosocijalnu pomoć, medicinsku i socijalnu zaštitu, a da dijete, kao i još neke kategorije korisnika uživaju posebnu pomoć i zaštitu.

U Republici Srpskoj je dosta urađeno na razvijanju normativno-pravnog okvira koji reguliše oblast nasilja u porodici i čini osnovu praktičnog postupanja institucija sistema, a time i profesionalaca zaposlenih u njima, koji su u obavezi da obezbijede adekvatnu, sveobuhvatnu, pravovremenu i efikasnu zaštitu žrtava nasilja u porodici.

U skladu s članom 3. Zakona o zaštiti od nasilja u porodici, zaštita žrtava ostvaruje se primjenom navedenog zakona i drugih propisa kojima se uređuje ostvarivanje prava žrtava nasilja u porodici, od kojih posebno treba izdvojiti sljedeće zakone i podzakonske akte: Porodični zakon Republike Srpske („Službeni glasnik Republike Srpske“, br. 54/02, 41/08. i 63/14), Zakon o socijalnoj zaštiti („Službeni glasnik RS“, br. 37/12, 90/16, 94/19. i 42/20), Zakon o zaštiti i postupanju sa djecom i maloljetnicima u krivičnom postupku („Službeni glasnik Republike Srpske“, br. 13/10, 61/13. i 68/20), Krivični zakonik Republike Srpske („Službeni glasnik Republike Srpske“, br. 64/17. i 15/21), Pravilnik o sadržaju evidencije i izvještaja o nasilju u porodici („Službeni glasnik Republike Srpske“, br. 71/13. i 93/14), Pravilnik o postupku i načinu sprovođenja procjene rizika („Službeni glasnik Republike Srpske“, br. 126/20), Pravilnik o načinu sprovođenja hitnih i zaštitnih mjera koje su u nadležnosti Ministarstva unutrašnjih poslova („Službeni glasnik Republike Srpske“, br. 73/14), Pravilnik o načinu sprovođenja zaštitne mjere – obavezan psihosocijalni tretman („Službeni glasnik Republike Srpske“, br. 11/14), Pravilnik o načinu sprovođenja zaštitne mjere - obavezno liječenje od zavisnosti („Službeni glasnik Republike Srpske“, br. 5/15) i dr. Republika Srpska je 2010. godine usvojila Strategiju za borbu protiv nasilja u porodici u Republici Srpskoj (za period 2010-2013), a 2014. godine Strategiju za suzbijanje nasilja u porodici

Republike Srpske (za period 2014-2019), kao i Protokol o postupanju u slučaju nasilja, zlostavljanja ili zanemarivanja djece („Službeni glasnik Republike Srpske“, br. 82/13). Važno je istaći da je zakonski okvir u značajnoj mjeri usaglašen s izvorima međunarodnog prava koji regulišu oblast nasilja u porodici, ali i da se stalno radi na njegovom usklađivanju.

Metodološki pristup u realizaciji mentorske podrške

U Konvenciji Savjeta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici (u daljnjem tekstu *Istanbulska konvencija*⁸), naglašeno je da pružanje adekvatne podrške, zaštite i pomoći žrtvama nasilja podrazumijeva multisektorsku saradnju svih subjekata zaštite, koja zahtijeva postojanje referentnih mehanizama za ostvarivanje saradnje na nivou lokalnih zajednica (član 18). U skladu sa Zakonom o zaštiti od nasilja u porodici Republike Srpske, jedinice lokalne samouprave su u obavezi da zakluče protokole o multisektorskoj saradnji i da formiraju grupe za koordinaciju, koje će činiti predstavnici subjekata zaštite i podrške. Procedura koordinisanog djelovanja svih subjekata zaštite i podrške određena je Opštim protokolom o postupanju u slučajevima nasilja u porodici u Republici Srpskoj („Sl. glasnik Republike Srpske“, br. 104/13). Centri za socijalni rad koji imaju ulogu koordinatora u zaštiti žrtava nasilja, u obavezi su da obrazuju stručni tim koji se sastoji od predstavnika navedenih institucija, čime se obezbjeđuje interdisciplinarni i multisektoralan pristup žrtvama nasilja. Uspješna multisektorska saradnja, prema Ignjatović i sar. (2016), zasniva se na principima jednakosti i međusobnog uvažavanja. Takođe, uspješna multisektorska saradnja zahtijeva i postojanje jasnih procedura kojih treba da se pridržavaju svi subjekti zaštite, jasne smjernice za rad subjekata zaštite, ali i podizanje profesionalnih kompetencija zaposlenih u subjektima zaštite (Šćepović, 2018). U skladu s odredbama Istanbulske konvencije, države su u obavezi da obezbijede usavršavanje profesionalaca koji rade sa žrtvama ili počiniocima nasilja. Prevencija i zaštita žrtava nasilja u porodici zahtijeva uključenost svih subjekata zaštite, ali i povećanje broja stručnih radnika, profesionalaca koji rade na slučajevima nasilja u porodici i njihovo permanentno stručno usavršavanje.

⁸ Konvenciji Savjeta Evrope o sprečavanju i suzbijanju nasilja nad ženama i nasilja u porodici, poznatija pod nazivom *Istanbulska konvencija*, usvojena je na zasjedanju Savjeta Evrope 2011. godine u Istanbulu (Turska), a Bosna i Hercegovina joj je pristupila (ratifikovala) među prvim zemljama, novembra 2013.

U tom smislu, postojanje modela neposredne podrške (mentorske podrške) zaposlenima u lokalnim subjektima zaštite, koji rade na slučajevima nasilja u porodici, predstavlja doprinos jačanju njihovih profesionalnih kompetencija, ali i čini dodatni napor u ostvarivanju ciljeva Istanbulske konvencije.

Svrha mentorske podrške direktno je povezana s edukacijom profesionalaca o načelima Istanbulske konvencije, koja je usmjerena ka povećanju njihovog senzibiliteta i spremnosti da rade na slučajevima nasilja u porodici, te jačanju njihovih međusobnih veza i profesionalne saradnje.

Cilj mentorske podrške je jačanje i osnaživanje postojećih ljudskih kapaciteta i pružanje podrške subjektima zaštite i podrške u postupku ranog prepoznavanja i reagovanja u slučajevima nasilja u porodici.

Definirani **cilj** mentorske podrške realizovan je kroz sljedeće segmente:

- identifikacija izazova u vezi s primjenom usvojenih znanja i naučenih vještina na individualnom nivou, na nivou institucije/ organizacije, kao i na nivou lokalne multisektorske saradnje;
- procjena motivisanosti profesionalaca za primjenu stečenih znanja i vještina te, u slučaju potrebe, podizanje nivoa lične motivacije;
- zajedničko definisanje najznačajnijih prepreka za sprovođenje aktivnosti u okviru multisektorskog odgovora na nasilje u porodici na lokalnom nivou i
- zajedničko definisanje potreba i mogućnosti, kako u oblasti edukacije tako i u oblasti djelovanja u okviru multisektorskog pristupa zaštiti od nasilja u porodici, na lokalnom nivou.

Osnovna pretpostavka je bila da će se mentorskom podrškom, koja će biti realizovana kroz mentorske posjete lokalnim timovima, primjenom metoda fokus grupa i individualnog rada s profesionalcima, unaprijediti rad subjekata zaštite, unaprijediti multisektorska saradnja na nivou lokalne zajednice, steći uvid u stanje u ovoj oblasti na nivou lokalnih zajednica, ali i detektovati problemi s kojima se profesionalci susreću u radu, što će omogućiti definisanje preporuka za unapređenje njihovog rada na slučajevima nasilja.

Primijenjena je posebno osmišljena metodologija koja je podrazumijevala dva ciklusa mentorskih posjeta lokalnim multisektorskim timovima, koji su bili učesnici edukacije.

U izvedbeno-metodološkom smislu, mentorski rad je realizovan kroz primjenu fokus grupe kao posebne kvalitativne metode grupnog rada s učesnicima, čiji je ključni izvor analize i interpretacije - interakcija među učesnicima.⁹ Sprovođenje fokus grupe je podrazumijevalo sistematično vođenje komunikacije s učesnicima na način da su se iznosili utisci i doživljaji problema do kojih se dolazilo tokom dosadašnjeg rada, s posebnim akcentom na probleme saradnje i multisektorskog pristupa u primjeni Istanbulske konvencije. Dobijeni rezultati su analizirani primjenom tematske, interpretativno-deskriptivne analize mišljenja učesnika fokus grupa. Mentorska podrška je realizovana u dva ciklusa. Prvi ciklus je bio organizovan u dva termina: maj i septembar 2018. godine, dok je drugi ciklus realizovan u avgustu 2020. godine. U prvom ciklusu pružanje podrške organizovano je u ukupno deset fokus grupa (pet fokus grupa u prvom, i ponovo rad s istim tim fokus grupama u drugom terminu, u vremenskom rasponu od četiri mjeseca). U prvom ciklusu učestvovalo je ukupno 45 profesionalaca različitih struka i uloga koje ostvaruju u procesu rada na slučajevima nasilja u porodici. Fokus grupe su činili predstavnici subjekata zaštite i podrške (policija, centri za socijalni rad, osnovne i srednje škole, centri za mentalno zdravlje i nevladine organizacije). Drugi ciklus posjeta mentorskog tima organizovan je dvije godine kasnije. Rad mentorskog tima realizovan je kroz tri fokus grupe sastavljene od 30 profesionalaca koji su bili učesnici prethodnih fokus grupa.

Sadržaj rada fokus grupa

U *prvom ciklusu pružanja mentorske podrške* sadržaj rada činio je sljedeći okvir, odnosno sljedeća pitanja:

- Kakva je praksa primjene usvojenih znanja (u okviru institucije i u procesu multisektorske saradnje)?
- Koji problemi se prepoznaju (ili se najčešće javljaju) u radu i multisektorskoj saradnji (opšti problemi i problemi multisektorske saradnje)?

⁹ Fokus grupa je kvalitativna metoda kojom se podstiče grupna diskusija na vrijednosne teme koje imaju najčešće latentnu ulogu u objašnjavanju ključnog istraživačkog pitanja. Tehnika koja se primjenjuje u fokus grupi je tehnika grupnog intervjuisanja, s posebnim fokusom na postizanje interakcijskih odnosa između učesnika. Kako Merton i dr. (1956:24) navode: „grupna interakcija proširuje raspon odgovora, aktivirajući neke zaboravljene detalje iskustva i otpuštajući inhibicije, koje bi možda u nekom drugom slučaju obeshrabrile ispitanike u otkrivanju informacija“.

- Koja su moguća rješenja?
- Kakve su procjene ostvarene podrške (radnih kolega, institucije u kojoj rade, drugih institucija u lokalnoj zajednici, lokalne zajednice, institucija sistema)?
- Kakav je uticaj sprovedene edukacije na motivaciju stručnih radnika da se bave nasiljem?
- U kojoj mjeri dodatne edukacije povećavaju stepen motivisanosti profesionalaca za rad na slučajevima nasilja?

U drugom ciklusu pružanja mentorske podrške sadržaj rada fokus grupa je bio usmjeren na:

- Mjere prevencije, mjere zaštite i usluge podrške;
- Multisektorsku saradnju;
- Djelovanje sistema u vrijeme pandemije i vanrednog stanja.

Planirani sadržaj, odnosno planirani okvir realizovan je kroz fokus grupe tako što su s učesnicima edukacije analizirane aktivnosti koje su preduzete u periodu od sprovođenja obuka do realizacije mentorskih posjeta za svaku opštinu pojedinačno, a odnosile su se na resurse (ljudske i institucionalne), saradnju (timovi, protokoli, koordinaciona tijela, ostvarivanje komunikacije između profesionalaca zaposlenih u subjektima zaštite i podrške), na neke dodatne aktivnosti koje nisu u vezi s aktivnostima Gender centra Republike Srpske, a bile su značajne za ostvarivanje multisektorske saradnje između subjekata zaštite na lokalnom nivou i, svakako, na postignute rezultate u oblasti rada na slučajevima nasilja u porodici.

Takođe, pored rada u fokus grupama, mentorski rad se odvijao i kroz individualne razgovore s učesnicima multisektorske obuke. Kroz individualni rad s profesionalcima koji rade na slučajevima nasilja u porodici, mentorska intervencija se direktno usmjeravala na individualne probleme s kojima se sreću u radu, izazove i/ili probleme lokalne zajednice, kao i izazove i probleme s kojima se susreću multisektorski timovi koji su angažovani na slučajevima nasilja u porodici. Mentorstvo je sprovedeno pružanjem neposredne podrške profesionalcima u formi analize konkretnih slučajeva, koje su predložili neposredni izvršioc (profesionalci u subjektima zaštite i podrške).

Analiza rezultata primjene mentorske podrške kao inovativnog vida pružanja pomoći profesionalcima koji rade na slučajevima nasilja

Analiza rezultata fokus grupa u okviru *prvog ciklusa mentorskih posjeta* potvrđuje postavljenu pretpostavku da će se sprovođenjem mentorske podrške steći uvid u stanje u oblasti nasilja u porodici na nivou lokalnih zajednica, detektovati problemi s kojima se profesionalci susreću u radu, i detektovati da u djelovanju javnih institucija u procesu pružanja zaštite i podrške žrtvama nasilja u porodici ima značajnih nedostataka.

Analiza sadržaja rada fokus grupa pokazala je da profesionalci smatraju da nije dovoljno urađeno na planu poboljšavanja resursa, kako institucionalnih tako i ljudskih, odnosno da je i dalje veoma prisutan problem nedovoljnog broja stručnih radnika ili prevelike opterećenosti stručnih radnika velikim brojem slučajeva, kao i problem profesionalnog sagorijevanja profesionalaca. Učesnici su smatrali da su u proteklom periodu, tačnije od završetka edukacije, učinjeni značajni koraci u uspostavljanju modela saradnje na lokalnom nivou, ali da i dalje postoje mnogobrojni problemi u uspostavljanju i realizaciji multisektorske saradnje. Profesionalci, članovi multisektorskog tima su smatrali da dobra multisektorska saradnja, prije svega, postoji zahvaljujući dobroj individualnoj saradnji između profesionalaca angažovanih u svim subjektima zaštite.

Tokom prvog ciklusa mentorskih posjeta uočeno je i da je motivisanost profesionalaca za primjenu naučenih znanja i vještina uslovljena, prije svega, njihovom opterećenošću poslovima u svojim institucijama, ustanovama i službama, ali i ličnim iskustvima, stavovima i predrasudama, kao i radnom atmosferom, odnosom rukovodilaca i drugih profesionalaca u institucijama, ustanovama i službama.¹⁰

U okviru *drugog ciklusa mentorskih posjeta*, fokus (sadržaj rada) je stavljen na sljedeće oblasti djelovanja: mjere prevencije, mjere zaštite i usluge podrške, multisektorsku saradnju i djelovanje sistema u vrijeme pandemije i vanrednog stanja. Fokus analize bila je i sama mentorska podrška kao novi vid saradnje republičkih institucija s ustanovama

10 Šućur Janjetović, V. (2018). *Izveštaj o sprovedenim aktivnostima u okviru mentorskog praćenja primjene znanja i vještina stečenih na obukama po Modulu za multisektorsku obuku za pružaoce usluga u skladu s Konvencijom Savjeta Evrope o sprečavanju i suzbijanju nasilja nad ženama i u porodici na lokalnom nivou vlasti u Zvorniku, Bratuncu, Milićima, Višegradu, Rudom, Novom Goraždu i Gradu Istočno Sarajevo s pripadajućim opštinama*, Banja Luka: Gender centar Republike Srpske.

lokalne zajednice. Sprovedena je evaluacija koja se odnosila na to kako profesionalci ocjenjuju ovakav način pružanja stručne podrške i pomoći te koliko njima ovaj način podrške pomaže u radu.

Mjere prevencije i mjere zaštite i usluge podrške analizirane su na osnovu iznesenih mišljenja i stavova učesnika, a posebna pažnja je usmjerena na način njihovog izvođenja. Naime, za mentorski tim je značajno bilo steći uvid o metodama rada sa žrtvama nasilja jer se u prvom krugu mentorskih posjeta uočio nedostatak standardizovanosti u postupanju. Analiza stanja u oblasti prevencije se fokusirala na aktivnosti, njihov sadržaj i uslove realizacije. Iako je sadržaj edukacije/obuke u značajnoj mjeri obuhvatao mjere i aktivnosti prevencije, u okviru prvog ciklusa sprovođenja fokus grupa bilo je evidentno da na nivou lokalnih zajednica nije ništa rađeno ili je nedovoljno urađeno na poslovima prevencije nasilja u porodici. Međutim, u okviru rada fokus grupa koje su realizovane dvije godine kasnije, uočeno je da je, osim u jednoj opštini, većina subjekata zaštite bila u značajno većoj mjeri angažovana na sprovođenju različitih mjera i aktivnosti iz domena prevencije nasilja u porodici, kao što su: štampanje i distribucija informativnih brošura o postupanju subjekata zaštite; informisanje lokalne uprave od subjekata zaštite o njihovim aktivnostima, što je uticalo na promjenu stava lokalne uprave o potrebama subjekata zaštite u radu na slučajevima nasilja u porodici; kontinuirano sprovođenje preventivnih aktivnosti škola u saradnji s drugim subjektima zaštite; finansiranje preventivnih aktivnosti nevladinih organizacija od lokalnih uprava; radionice s učenicima i roditeljima o temama iz oblasti vršnjačkog nasilja; promocija aktivnosti centara za mentalno zdravlje i druge aktivnosti.

Analiza multisektorske saradnje odnosila se na: analizu komunikacijskih kanala između subjekata zaštite i podrške (formalnih i neformalnih), analizu uloga pojedinih subjekata u procesu realizacije mjera zaštite, te analizu toka povratnih informacija o ishodima intervencija. Mentorski tim je posvetio posebnu pažnju ulozi, značaju i svrsishodnosti postojanja i djelovanja opštinskih komisija za ravnopravnost polova, jer se u prvom ciklusu posjeta to pitanje nametnulo kao značajno, u kontekstu procjene lokalnih kapaciteta u borbi protiv nasilja u porodici. Analiza stanja multisektorske saradnje u periodu 2018-2019. godine pokazala je da je došlo do njenog opšteg poboljšanja u većini opština. Multisektorski timovi su češće imali sastanke, a prema mišljenju profesionalaca, u međuvremenu potpisani lokalni protokoli unaprijedili su multisektorsku saradnju i precizirali obaveze pojedinih subjekata zaštite.

Sadržaj rada fokus grupa tokom izvođenja drugog ciklusa mentorskih posjeta, obuhvatio je *analizu djelovanja subjekata zaštite i podrške u vrijeme pandemije i vanrednog stanja* uvedenog tokom perioda mart – maj 2020. Za potrebe analize definisana su prioritetna pitanja, koja su se odnosila na pojavnost nasilja i specifičnost djelovanja institucija sistema: kako su reagovali subjekti zaštite i podrške, i koji su uzroci i posljedice nasilja tokom trajanja pandemije. Pojava pandemije virusa COVID-19 početkom marta 2020. godine dovela je do globalnih promjena u svim oblastima života i rada ljudi. Ona je uticala kako na individualne živote tako i na sisteme društvenog djelovanja od čijeg funkcionisanja uveliko zavisi kvalitet života ljudi. Analiza sadržaja rada fokus grupa je pokazala da je pandemija uticala dvojako na oblast nasilja u porodici. Zbog potpune nepripremljenosti na nove okolnosti, prisutne neizvjesnosti od budućnosti, straha za vlastite živote, ekonomske i materijalne nesigurnosti, pandemija je unijela u lične živote i porodične odnose napetost koja utiče na činjenje nasilja nad drugima. Takođe, zbog razornih posljedica koje ostavlja na sisteme društvenog djelovanja, pandemija je povećala rizik za održavanje kvaliteta rada i pružanje usluga podrške žrtvama rodno zasnovanog nasilja i nasilja u porodici, što bi dugoročno moglo ugroziti funkcionisanje i efikasnost javnih sistema u ovoj oblasti. Ovakvu situaciju učesnici fokus grupa su pravdali otežanim uslovima funkcionisanja za vrijeme pandemije, kao i činjenicom da je u slučajevima potrebe za zaštitom žrtava nasilja realizovana saradnja između određenih subjekata zaštite. Gotovo svi učesnici su mišljenja da je „pandemija zaustavila sve aktivnosti“. Podaci koji su dobijeni od profesionalaca, učesnika fokus grupa, ukazali su na to da je u svim opštinama postojala saradnja među subjektima zaštite u pojedinačnim slučajevima, ali je veliki broj ispitanika smatrao da bi pružena zaštita bila adekvatnija da je multisektorski tim funkcionisao uobičajeno.¹¹

Na osnovu analize razgovora koji su vođeni u okviru fokus grupa, može se zaključiti da se profesionalci u svom radu susreću s mnogobrojnim izazovima u pružanju multisektorskog odgovora na nasilje u porodici.

11 Šćepović, D. (2020). *Izveštaj Mentorskog tima o sprovedenim aktivnostima u okviru mentorskog praćenja primjene znanja i vještina stečenih na obukama po Modulu za multisektorsku obuku za pružaoce usluga u skladu s Konvencijom Savjeta Evrope o sprečavanju i suzbijanju svih oblika nasilja nad ženama i u porodici na lokalnom nivou vlasti*. Banja Luka: Gender centar Republike Srpske.

Mentorska podrška, organizovana kroz fokus grupe i rad na konkretnim slučajevima nasilja s kojima se profesionalci sreću u svom radu, omogućila je da se detektuju sljedeći ključni **problemi (izazovi)** koji određuju postupanje subjekata zaštite i podrške:

- Problemi koji proizlaze iz primjene važećih propisa u oblasti nasilja u porodici
- u Republici Srpskoj;
- Problemi u primjeni znanja i vještina stečenih tokom edukacija;
- Problemi u ostvarivanju multisektorske saradnje;
- Problemi u postupanjima subjekata zaštite i podrške tokom pandemije.

*Problemi koji proizlaze iz primjene važećih propisa
u oblasti nasilja u porodici u Republici Srpskoj*

Tokom mentorskih posjeta, u razgovorima koji su vođeni u okviru fokus grupa, kao i u individualnom radu s profesionalcima, zaposleni u subjektima zaštite su isticali problem postojanja velikog broja propisa koji određuju pravila postupanja, a da istovremeno, zbog skromnih ljudskih i materijalnih kapaciteta, institucije nisu u stanju da adekvatno i u skladu s postavljenim standardima odgovore na zahtjeve koji se pred njih postavljaju. Posebno je to izraženo u slučajevima kada dolazi do promjene propisa, uvođenja novih standarda, kao i u slučajevima kada dolazi do nove preraspodjele zaduženja zaposlenih u subjektima zaštite. Takođe, profesionalci iz većine opština su smatrali da primjena Zakona o zaštiti od nasilja u porodici nije dovoljno zaživjela, da sistemska rješenja za probleme s kojima se suočavaju u praksi uglavnom „postoje na papiru“, ali se ne realizuju u praksi, kao i da sistemska rješenja koja se tiču prijavljivanja nasilja ne funkcionišu u malim sredinama.

Problemi u primjeni znanja i vještina stečenih tokom edukacija

Profesionalci zaposleni u subjektima zaštite iznosili su u okviru fokus grupa svoja mišljenja o primjeni naučenih znanja i vještina u svakodnevnom radu subjekata zaštite i podrške na slučajevima nasilja u porodici. Prema njihovim mišljenjima, primjena naučenih znanja i vještina stečenih tokom edukacija zavisi od spremnosti i kompetencija profesionalaca, ali i od rukovodilaca institucija, ustanova i službi u lokalnoj zajednici, odnosa lokalne zajednice prema problemu nasilja u

porodici, kao i od učestalosti kadrovskih promjena profesionalaca koji u svojim institucijama rade na slučajevima nasilja u porodici. Takođe, u okviru fokus grupe su istaknuti i problemi koji se odnose na opterećenost profesionalaca tekućim poslovima u svojim institucijama. U drugom krugu provođenja fokus grupa detektovan je problem posljedica koje je sa sobom donijela vanredna situacija prouzrokovana virusom korona. Naime, vanredno stanje je donijelo novu organizaciju rada u ustanovama, što nije ostavljalo prostor za inovativne pristupe u radu.

Problemi u ostvarivanju multisektorske saradnje

U radu fokus grupa, tokom prvog ciklusa mentorskih posjeta, profesionalci su naveli mnogobrojne probleme koji se odnose na multisektorsku saradnju, kao što su: neinformisanost značajnog broja učesnika o postojanju lokalnih protokola, izbjegavanje individualne odgovornosti lica koja rade na slučajevima nasilja u lokalnim institucijama, inertnost i sporost pojedinih subjekata zaštite u identifikaciji slučajeva nasilja u porodici, neobučenosť profesionalaca za rad na slučajevima nasilja u porodici, neadekvatna saradnja između pojedinih institucija i drugi problemi. Analiza sadržaja razgovora u okviru fokus grupa pokazala je da većina učesnika smatra da policija nije dovoljno uključena u multisektorsku saradnju, te da protok informacija s ostalim subjektima zaštite i podrške nije zadovoljavajući. Kadrovske promjene na rukovodećim mjestima, ali i na nivou službi u subjektima zaštite i podrške, predstavljaju kontinuirani problem ostvarivanja uspješne multisektorske saradnje. Istaknuti su i problemi monopolističkog odnosa nevladinih organizacija koje u svojoj djelatnosti imaju zbrinjavanje žrtava nasilja u porodici, a koji se reflektuju na kreiranje veoma visokih cijena smještaja u sigurne kuće, kao i problemi selektivnog pristupa obavezi prijavljivanja slučajeva nasilja, od zaposlenih u zdravstvenim ustanovama, posebno kada su nasilnici „poznati i ugledni građani“ lokalne zajednice. Kao posebno veliki problem apostrofirano je nepostojanje centara za mentalno zdravlje u pojedinim opštinama, čime je u značajnoj mjeri otežan multisektorski pristup u zaštiti žrtava nasilja i radu s počiniocima nasilja.

Tokom drugog ciklusa posjeta učesnici fokus grupa su isticali problem određenih propusta u postupanjima pojedinih ustanova, a vrsta i intenzitet tih propusta ukazivali su da subjekti zaštite i podrške nisu sigurni u redosljed konkretnih aktivnosti koje treba da preduzimaju u postupku zaštite. Naveden je i problem izostajanja povratnih informacija od

drugih subjekata tokom postupka zaštite. Takođe, učesnici fokus grupa su istakli da saradnja pravosudnih organa s drugim subjektima zaštite nije na zadovoljavajućem nivou, ali i da postoje problemi u saradnji policije i centara za socijalni rad koji proizlaze iz nedovoljne upućenosti neposrednih izvršilaca u multisektorski rad.

Problemi u postupanjima subjekata zaštite i podrške tokom pandemije

Kao što je već navedeno, u okviru fokus grupa analizirana su postupanja subjekata zaštite tokom vanrednog stanja, pri čemu je akcenat stavljen na razlike koje su postojale u odnosu na redovna postupanja, s posebnim osvrtom na specifičnosti postupanja institucija i multisektorsku saradnju, kao i na specifičnosti povezane s pojavnosti nasilja (oblici nasilja, specifičnosti žrtava, intenzitet nasilja, okolnosti dešavanja, elementi koji se pojavljuju u više slučajeva i broj slučajeva). Detektovan je problem značajnog povećanja broja nasilja u odnosu na isti period prethodne godine, povećan je broj slučajeva nasilja koje je prijavljeno prvi put, i to iz porodica u kojima ova pojava nije očekivana. Najzastupljeniji oblici nasilja bili su fizičko, psihičko i ekonomsko nasilje. Generalni zaključak svih učesnika fokus grupa je bio da je došlo do povećanja broja slučajeva nasilja u porodici i da se nakon ukidanja vanrednog stanja značajno povećao broj zahtjeva za razvod braka. U pojedinim lokalnim zajednicama primijećeno je kašnjenje u postupanju zbog vanrednog stanja i nedostatka ljudskih kapaciteta.

Evaluacija modela mentorske podrške

Mentorska podrška, kao inovativni model rada, dobila je visoku ocjenu profesionalaca iz lokalnih subjekata zaštite i podrške koji su učestvovali u njenoj realizaciji. Profesionalci su izrazili i visok stepen očekivanja u vezi s budućim provođenjem ovih aktivnosti. Smatraju da se mentorska podrška treba češće realizovati. Takođe, dali su prijedlog da Gender centar organizuje mentorsku podršku kao stalni vid podrške lokalnim subjektima zaštite, koji bi se realizovao u postojećim mehanizmima multisektorske saradnje.

Mentorsku podršku i posjete mentorskog tima učesnici vide kao dobru i vrijednu platformu za razmjenu iskustava svih predstavnika subjekata zaštite, kao i resurs za dobijanje stručnih savjeta za promjene i unapređenje postojeće prakse u radu sa žrtvama nasilja u porodici. Posebno je naglašena potreba da predstavnici svih subjekata zaštite budu prisutni

na radionicama tokom mentorskih posjeta. Pružanje mentorske podrške multisektorskim timovima od učesnika ocijenjeno je kao afirmativno i veoma značajno za poboljšanje multisektorske saradnje u njihovim lokalnim zajednicama, te je jedna od preporuka bila da bi mentorske posjete trebalo realizovati češće, kako bi se održao kontinuitet saradnje i komunikacije između profesionalaca na terenu i mentorskog tima.

ZAKLJUČAK

Na osnovu rezultata dobijenih realizacijom mentorske podrške, koja predstavlja novu metodu pružanja pomoći profesionalcima koji rade na slučajevima nasilja na nivou lokalnih zajednica, može se **zaključiti** da je mentorskom podrškom:

- obezbijedena kontinuirana podrška neposrednim izvršiocima/pružaocima usluga,
- data važnost djelovanju lokalnog tima u javnosti lokalne zajednice i
- pojačano međusobno povjerenje između članova lokalnog multisektorskog tima.

Preporuke za unapređenje multisektorskog odgovora, koje su proizašle iz analiza razgovora u okviru svih fokus grupa, najvećim dijelom su zasnovane na stavovima **i mišljenjima neposrednih pružalaca** usluga zaštite i podrške žrtvama nasilja u porodici, i odnose se na intervencije u programima edukacije i podrške profesionalaca, i na intervencije u praksi multisektorske saradnje na nivou lokalnih zajednica. Učesnici koji su prošli multisektorsku obuku, tokom oba ciklusa mentorske podrške isticali su da takvi oblici stručnog usavršavanja treba da budu kontinuirani, prije svega zbog novih kadrova koji se zapošljavaju u svim subjektima zaštite/institucijama i ustanovama, kao i zbog internih kadrovskih promjena u okviru postojećih kapaciteta u različitim sistemima zaštite. Naglasili su da kontinuirana edukacija treba da bude dio sistemskih rješenja za unapređivanje rada na suzbijanju nasilja u porodici. Profesionalci su navodili da bi u cilju unapređenja multisektorske saradnje na nivou lokalne zajednice bilo *neophodno*: uključiti u multisektorsku obuku veći broj profesionalaca iz institucija, ustanova i službi; organizovati obuke multisektorskih timova na nivou lokalnih zajednica za svaku lokalnu zajednicu pojedinačno; uključiti stručne službe škola u edukativne

programe; posvetiti pažnju izvještavanju profesionalaca u medijima o problemima nasilja te medijskoj promociji rada multisektorskog tima, organizovati mentorske obuke za koordinacione timove u jedinicama lokalne uprave. Predložili su da se u programe edukacije uključe i ustanove za liječenje osoba s problemima u mentalnom zdravlju, kao i predstavnici pravosudnih organa. Polazeći od uočenih problema, a uzimajući u obzir preporuke koje su dali učesnici edukacije, s ciljem *unapređenja procesa edukacije lokalnih multisektorskih timova*, trebalo bi pristupiti revidiranju dosadašnjeg modula obuka, što bi podrazumijevalo:

- Uvođenje novih metoda rada, što podrazumijeva veću zastupljenost samostalnog rada polaznika tokom obuke;
- Uključivanje sudija i tužilaca u zajedničke obuke;
- Organizovanje posebnih setova edukacija o specifičnim temama;
- Kontinuirano uključivanje novih polaznika, profesionalaca koji se zapošljavaju na poslovima u vezi s nasiljem u porodici.

Uzimajući u obzir ključne elemente koji određuju saradnju subjekata zaštite na nivou lokalne zajednice (aktivnosti lokalnih multisektorskih timova, međusobna saradnja subjekata zaštite i njihova institucionalna komunikacija, izrada i sprovođenje lokalnih protokola postupanja, mehanizmi izvještavanja i praćenja slučajeva, razvoj ljudskih resursa), za *unapređenje multisektorske saradnje na nivou lokalne zajednice* trebalo bi pokrenuti određene procese i provesti sljedeće aktivnosti:

- završiti izrade lokalnih protokola postupanja,
- formirati multisektorske lokalne timove,
- proširiti članstvo lokalnih multisektorskih timova s predstavnicima obrazovnih ustanova koje djeluju na području lokalne zajednice,
- kreirati preventivne aktivnosti prema posebnim grupama socijalno osjetljivih grupa,
- uključiti predstavnike pravosudnih institucija u djelovanje lokalnih multisektorskih timova,
- raditi na većoj zastupljenosti tema iz oblasti nasilja u porodici u medijima i
- organizovati edukacije za policijske službenike u vezi s izradom „procjene rizika“ koja im je stavljena u obavezu izmjenama Zakona o zaštiti žrtava nasilja.

*Mentorski tim, koji čine autori ovog članka, na osnovu analize rezultata i uvida u evaluaciju učesnika **mišljenja je da je mentorska podrška pokazala svoje kapacitete kao inovativna metoda u jačanju multisektorske saradnje i razvoju profesionalnih kompetencija neposrednih pružalaca usluga zaštite i podrške. Ovaj način pružanja podrške otvorio je nove kanale saradnje teorijskih pristupa i kreiranja praktičnih rješenja, čiji dometi su daleko dublji od samog prenošenja znanja i iskustava. Kao takva, mentorska podrška ima kapacitet da bude okosnica buduće saradnje akademske zajednice i prakse u sistemu zaštite i podrške žrtvama nasilja u porodici.** Članovi mentorskog tima smatraju da je neophodno nastaviti s primjenom ove metode rada u praksi, ali i da je potrebno u dosadašnji koncept sprovođenja mentorstva unijeti sljedeće izmjene:*

- Definisati metodologiju sprovođenja mentorstva u uslovima vanrednih situacija/pandemije;
- U aktivnosti mentorske podrške uključiti i osobe koje nisu članovi multisektorskog tima, a čiji je radni angažman povezan s procesuiranjem nasilja u porodici, kao što su pravnici iz službi za besplatnu pravnu pomoć;
- Analizirati mogućnost uspostavljanja kontinuiranog pružanja mentorske podrške lokalnim multisektorskim timovima.

LITERATURA

- Ignjatović, T. i sar. (2016). *Korak ka boljoj zaštiti*. Kikinda: Udruženje građanki/građana „Centar za podršku ženama“.
- ***Konvencija Savjeta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici*** („Službeni glasnik Bosne i Hercegovine – Međunarodni ugovori“, broj 19/13).
- *Krivični zakonik Republike Srpske* („Službeni glasnik Republike Srpske“, br. 64/17. i 15/21)
- Merton, R. K., Fiske, M. i Kendall, P. (1956) *The Focused Interview: A Manual of Problems & Procedures*. Glencoe: Free Press.
- *Opšti protokol o postupanju u slučajevima nasilja u porodici u Republici Srpskoj* („Sl. glasnik Republike Srpske“, br. 104/13).
- *Porodični zakon Republike Srpske* („Službeni glasnik Republike Srpske“, br. 54/02, 41/08. i 63/14).
- *Pravilnik o sadržaju evidencije i izvještaja o nasilju u porodici* („Službeni glasnik Republike Srpske“, br. 71/13. i 93/14).
- *Pravilnik o postupku i načinu sprovođenja procjene rizika* („Službeni glasnik Republike Srpske“, br. 126/20).
- *Pravilnik o načinu sprovođenja hitnih i zaštitnih mjera koje su u nadležnosti Ministarstva unutrašnjih poslova* („Službeni glasnik Republike Srpske“, br. 73/14).
- *Pravilnik o načinu sprovođenja zaštitne mjere – obavezan psihosocijalni tretman* („Službeni glasnik Republike Srpske“, br. 11/14).
- *Pravilnik o načinu sprovođenja zaštitne mjere - obavezno liječenje od zavisnosti* („Službeni glasnik Republike Srpske“, br. 5/15).
- *Protokol o postupanju u slučaju nasilja, zlostavljanja ili zanemarivanja djece* („Službeni glasnik Republike Srpske“, br. 82/13).
- *Strategija za borbu protiv nasilja u porodici u Republici Srpskoj* (2010-13). Vlada Republike Srpske.
- *Strategija za suzbijanje nasilja u porodici Republike Srpske* (2014-2019). Vlada Republike Srpske.

- Šućur Janjetović, V. (2018). *Izveštaj o sprovedenim aktivnostima u okviru mentorskog praćenja primjene znanja i vještina stečenih na obukama po Modulu za multisektorsku obuku za pružaoce usluga u skladu sa Konvencijom Savjeta Evrope o sprečavanju i suzbijanju nasilja nad ženama i u porodici na lokalnom nivou vlasti u Zvorniku, Bratuncu, Milićima, Višegradu, Rudom, Novom Goraždu i Gradu Istočno Sarajevo sa pripadajućim opštinama*. Banja Luka: Gender centar Republike Srpske.
- Šćepović, D. (2020). *Izveštaj Mentorskog tima o sprovedenim aktivnostima u okviru mentorskog praćenja primjene znanja i vještina stečenih na obukama po Modulu za multisektorsku obuku za pružaoce usluga u skladu sa Konvencijom Savjeta Evrope o sprečavanju i suzbijanju svih oblika nasilja nad ženama i u porodici na lokalnom nivou vlasti*. Banja Luka: Gender centar Republike Srpske.
- Šćepović, D. (2018). *Priručnik - Multisektorski odgovor na nasilje nad ženama i nasilje u porodici*. (ur). Banja Luka: Gender centar Republike Srpske.
- Šućur Janjetovic, V., Lepir, Lj., Šćepović, D. i Rakanović Radonjić, A. (2018). *Opinions, values and competences of service providers in direct support and protection of victims of family violence – experiences of Republic of Srpska*. Knjiga apstrakata sa Međunarodne naučne konferencije „Social Work, Education and Social Development - SWSD 2018“ (str. 1173).
- <https://www.swsd2018.org/wp-content/uploads/2018/06/SWSD2018-Abstract-Book.pdf>
- *Zakon o socijalnoj zaštiti* („Sl. glasnik RS“, br. 37/12, 90/16, 94/19. i 42/20).
- *Zakon o zaštiti od nasilja u porodici* („Sl. glasnik Republike Srpske“, br. 201/12, 108/13, 82/15 i 84/19).
- *Zakon o zaštiti i postupanju sa djecom i maloljetnicima u krivičnom postupku* („Službeni glasnik Republike Srpske“, br. 13/10, 61/13).

Summary

In order to improve the multisectoral response to cases of violence against women and domestic violence at the local level, a new model of work of the Gender Center has been proposed - mentoring support, as an innovative form of providing support to professionals working on cases of violence. This paper presents the methods of mentoring support, the methodology of implementing mentoring support in practice, as well as the results of the application of mentoring support in practice. In terms of execution and methodology, the mentoring support is achieved through the application of focus groups as a special qualitative method of group work with participants whose key source was the analysis and interpretation of interactions among participants. The application of mentoring support methods enables easier detection of challenges that professionals face in their work, on the basis of which recommendations for improving their work on cases of violence are defined. Recommendations for improving the multisectoral response arose from the analysis of conversations within all focus groups, and included interventions in education and support programs for professionals in the system of direct support to subjects of protection and inter-sectoral cooperation practices at the local community level.

The paper also presents the results of the evaluation of mentoring work realized through two cycles of mentoring support in a total of 13 focus groups, which showed that professionals employed in the subjects of protection had a very positive attitude towards this way of providing support. Mentoring support, realized through visits to local teams, is seen by professionals as a good and valuable platform for exchanging experience of all representatives of subjects of protection, but also for obtaining advice for changes and improvement of existing work practices. The provision of mentoring support to multisectoral teams by the participants was assessed as affirmative and very important for improving multisectoral cooperation, and one of the recommendations was that mentoring visits should be organized more often, in order to maintain continuity of cooperation and communication between field professionals and mentoring team. Professionals suggested that the Gender Center organize mentoring as a permanent form of support to local subjects of protection. The mentoring team, which also includes the authors of this article, based on the analysis of results and insight into the evaluation of participants, is of the opinion that it is necessary to continue

applying this method in practice, but also that it is necessary to make the following changes to the current concept of mentoring: define the methodology of conducting mentoring in emergency situations, include people who are not members of the multisectoral team in the mentoring support activities, and consider the possibility of establishing continuous mentoring support to local multisectoral teams.

Keywords: *mentoring support, professionals, violence against women and domestic violence, Gender Center*

Muedib Šahinović¹

SOCIOLOŠKA DEKONSTRUKCIJA INKLUZIJE - PRILOG ESENCIJALNOJ FENOMENOLOGIJI -

Sažetak

Inkluzija, kao višeznačan pojam i značajan društveni fenomen, u fokusu je ne samo akademske zajednice i istraživača nego i vrlo agilnog nevladinog sektora, brojnih organizacija i pokreta, ali ohrabrujuće, i sve više vladinih institucija unutar socijalne države koja jedina obezbjeđuje pravni okvir u kojem se inkluzivni procesi mogu provesti. Višeznačnost inkluzije omogućava bezbroj različitih pristupa i perspektiva koje, u konačnici, zamagljuje suštinu njene prirode i uloge u društvu. Diverzificirana priroda inkluzije generira u javnom prostoru različite percepcije, stavove i mišljenja o njoj, što u praksi rezultira velikim brojem različitih konotacija. Inkluziju u najširem smislu shvatamo kao uključenost te se iz takvog razumijevanja apstrahuje ključni idiom istraživanog fenomena koji objektivizira društvenu uključenost u njenom najširem smislu. Cilj ovoga rada je da se s teoretskog aspekta propitaju i istraže eksplicitna i implicitna određenja inkluzije, koju u bilo kojoj dispoziciji nije moguće posmatrati izvan društva, koristeći se metodama: analize sadržaja, deskripcije, indukcije, dedukcije, generalizacije, apstrakcije i komparacije. Imajući u vidu svu istraženu kompleksnost inkluzije koja pragmatično sintetizira njene teleološke i utilitarne karakteristike, značajno je kroz ovo istraživanje ponuditi sociološku dekonstrukciju fenomena te tako dati još jedan prilog aktuelnim tendencijama akademske zajednice za što autentičnijim razumijevanjem esencijalne fenomenologije.

Ključne riječi: *inkluzija, drugačijost, jednakost, isključenost, uključenost, marginalizacija*

¹ Magistar sociologije, Ankara, Republika Turska, muedib@gmail.com

UVOD

Fenomen inkluzije u javnom prostoru postaje značajan i kao takav egzistira već nešto više od pola vijeka, veoma često generirajući polivalentne percepcije o svojoj suštini, formi, sadržaju i ulozi u društvu. Intencionalno, za potrebe ovog rada inkluziju razumijevamo kao fenomen u opštem smislu i najširem poimanju, potpuno svjesni neizbježnog suočavanja s njegovim funkcionalnim redukcijama i diverzificiranim oblicima koji su neminovni pri razvoju unutar društva. Istina, inkluzija je višeznačna društvena pojava - fenomen koji velikom brzinom zalazi u sve pore društva, korespondirajući s modernim humanizmom kao filozofijom savremenog liberalno-demokratskog diskursa u kojem se etička načela transformiraju u praktične i upotrebljive vrijednosti, što je čini jednom od značajnih i vrlo frekventnih modernističkih ideja immanentnih XX i XXI vijeku. Njena višeznačnost omogućuje bezbroj različitih pristupa i perspektiva koje, praktično, otežavaju jedinstven naučno-istraživački pristup te je, u skladu s tim, otvoreno ekstenzivno polje definicija koje na različite načine pristupaju njenoj deskripciji. S tim u vezi, nećemo pogriješiti ako već na početku kažemo kako ne postoje jasne, nedvosmislene, sveobuhvatne i apodiktičke definicije inkluzije, pa samim time nemamo ni jasnu i jedinstvenu percepciju šta je to inkluzija zapravo. „Rasprostranjenost i prihvaćenost (gotovo da bi se moglo reći i pomodarstvo) inkluzije rezultirale su i povećanjem broja istraživanja o njoj. Tako se ona ‘mjeri’ različitim ‘instrumentima’ i ‘metodama’, a dobiveni rezultati podastiru kao gotova rješenja, što je, u biti, eklektički pristup inkluziji“ (Romstein, 2010: 88). Da bi se ovaj kompleksan fenomen lakše implementirao u društvu, bilo ga je potrebno iz dispozicije opšte kategorije tretirati kroz niz posebnih kategorija, te se zbog toga, posljedično, u javnom diskursu često govori o: obrazovnoj inkluziji, tj. inkluzivnom obrazovanju, socijalnoj inkluziji, ekonomskoj inkluziji, inkluzivnoj pravdi, inkluzivnoj kulturi, inkluziji marginaliziranih ili manjinskih grupa, a vrlo je značajno primijetiti da se inkluzija različito tretira na naučnoj, političkoj, društvenoj ili zakonskoj ravni. Upravo zbog toga, zbog ove kompleksne i vrlo diverzificirane prirode inkluzije, a samim time i različitih percepcija, stavova i mišljenja o njoj, u praksi nailazimo na veliki broj različitih konotacija, od toga da je inkluzija proces, pokret, koncept, pristup, praksa, strategija, pa do onih koje inkluziju vide kao ideju, teoriju, filozofiju, politiku, ali i kao modu, odnosno trend. U široj perspektivi, inkluzija zaista jeste sve nabrojano te je skladu s postojećim

tendencijama izvjesno njeno daljnje raslojavanje i uspostava nove terminologije, kako bi se zadovoljili sve ekstenzivniji društveni narativi i obogatio pojmovno-kategorijalni aparat kojim se savremeno društvo služi. Etimološki, inkluzija je u svom osnovnom značenju - *uključenost/uključivanje*², te se iz tog bazičnog značenja može apstrahovati ključni idiom samog društvenog fenomena koji pledira društvenu uključenost u njegovom najširem smislu. S obzirom na to da inkluziju ne možemo smjestiti izvan društva, jer je ona po svojoj ontologiji isključivo društvena pojava, a imajući u vidu svu njenu kompleksnost koja zadire kako u teleološke tako i u utilitarne perspektive, smatramo plauzibilnim kroz ovaj naučni rad ponuditi svojevrsnu sociološku dekonstrukciju i tako dati još jedan prilog recentnim nastojanjima akademske zajednice u što sveobuhvatnijem određenju prema ovom pitanju.

Problemi definisanja inkluzije

Aporije, koje ograničavaju ili onemogućavaju formulisanje opštih definicija o pojmovima ili pojavama koje u svom razvoju generiraju niz specifičnih, posebnih ili reduciranih oblika i koji kao takvi imaju prevagu u svakodnevnoj praksi, prvenstveno identifikujemo kroz:

- teorijsku i praktičnu neupotrebljivost generalizovanih opštih svojstava i obilježja na matrici koja je već razvila pluralne posebnosti,
- diskurzivnu nemogućnost prepoznavanja atomiziranih i samostalnih elemenata same pojave (koji su obrazovali vlastite idiome), u opštim i generalizovanim determinantama.

Zbog toga je u dostupnoj literaturi teško pronaći opštu, generalnu i sveobuhvatnu definiciju inkluzije, a mnoštvo pokušaja i različitih pristupa njenog definisanja samo su dokaz više postojanja ozbiljnih aporija u rješavanju ovog problema. „Tragajući za odgovarajućom definicijom inkluzije i inkluzivnog obrazovanja, možemo konstatovati da kod naših autora nalazimo opredjeljenje da daju niz pregleda tumačenja ovog pojma ali da nerado pribjegavaju vlastitoj definiciji.“ (Suzić, 2008: 11). Uvidom u literaturu, analizirajući sadržaj, uočavamo ovaj problem pri definisanju inkluzije s čestim inkliniranjem ka užim pojmovnim kontekstom, posebno u domenu obrazovanja djece s posebnim potrebama. „Tragajući za gotovim definicijama inkluzije naći ćemo različite pristupe, od tretmana

² „Pojam inkluzija ima porijeklo u latinskom jeziku, a predstavlja izvedenicu koja znači uključivanje, uključenost.“ (Suzić, 2008: 10)

raznovrsnosti, preko školske organizacije za uključivanje djece sa posebnim potrebama u redovnu nastavu do uključenosti i ravnopravnosti za svu djecu“ (Pašalić-Kreso, 2003: 20). U literaturi prevladavaju teme o obrazovnoj inkluziji (primarno obrazovanja djece s posebnim potrebama), te se primjetno etablirao svojevrsni *mainstream* u razumijevanju inkluzije u tom uskom smislu. I Suzić primjećuje ovu redukciju u razumijevanju inkluzije tvrdeći: „Inkluzija kao proces uključivanja djece sa posebnim potrebama u redovne škole i ukupni društveni život predstavlja najčešći pojmovni kontekst shvatanja inkluzije, ali i najuži“ (Suzić, 2008: 11). Također, kod Cerića nalazimo skoro identično mišljenje prema kojem obrazovna inkluzija predstavlja jedno od shvatanja inkluzije u užem značenju, te ističe potrebu razgraničenja poimanja inkluzije u njenom širem i u užem smislu. (Cerić, 2008) Kada se spomene inkluzija, prva asocijacija kod većine je - obrazovanje djece s posebnim potrebama. Opšti utisak je da inkluzija najviše doprinosi toj osjetljivoj kategoriji djece i da se u tome ogleda njena osnovna uloga, no, to je problem koji adresiramo vrlo lošoj i neadekvatnoj edukaciji te površnoj informisanosti populacije o stvarnim potencijalima i primjeni inkluzije u društvu. Stoga bi akteri implementacije inkluzije morali „...pažljivo oblikovati strategije komunikacije kako bi istodobno mogli zadovoljiti potrebu za zaštitom prava svojih štićenika i potrebu za podizanjem svijesti i obrazovanja stanovništva i ciljanih skupina, uključujući medije.“ (Bojarski, 2012: 38). Raspon inkluzivnog djelovanja je veoma ekstenzivan i obuhvata ogroman prostor od obrazovanja djece s posebnim potrebama, preko relaksiranja odnosa i pomoći manjinskim zajednicama, do, recimo, zahtjeva LGBTQ populacije za ravnopravnim tretmanom u društvu. I ovo vrlo simplificirano određenje raspona djelovanja inkluzije vrlo jasno indicira potrebu mnogo ozbiljnijeg i referentnijeg pristupa u objašnjavanju njene stvarne uloge i suštine. U prilog tome navodimo vrlo jasno stanovište (Bullock, Brestovanský, Lenčo, 2016) prema kojem se inkluzija ne odnosi samo na osobe s invaliditetom, nego obuhvata i one s problemima fizičkoga i mentalnoga zdravlja, s obrazovnim teškoćama, ili problemima koji se tiču kulturalne, ekonomske, društvene ili geografske pripadnosti, dok, naprimjer, Rebeka Kotlo analizirajući pitanje što kvalitetnijeg razvoja zaštitne funkcije društva primjećuje da „...dolazi do društvene inkluzije marginaliziranih i posebno osjetljivih grupa (osobe sa invaliditetom, manjine, socijalno ugrožene kategorije građana)“ (Kotlo, 2017: 130).

Da bismo inkluziju pravilno shvatili, potrebno je prvenstveno definisati njen širi ili opšti aspekt i time odrediti referentni okvir unutar kojeg dalje možemo određivati uža značenja u skladu s različitim inkluzivnim oblicima. Međutim, opšte definicije sa sobom donose probleme koje smo na početku poglavlja već detektovali, a u praksi su neupotrebljivi. Odstupanje od prakse u kojoj se sadržaj nekog pojma bazično određuje uz pomoć najbližeg višeg rodnog pojma (*genus proximum*) i specifične razlike (*differentia specifica*), u krajnjem rezultira pogrešnim definicijama, što je u naučno-istraživačkom radu veliki propust s nesagledivim posljedicama za daljnja istraživanja i može generisati pogrešne zaključke te time devalvirati kompletan naučni proces. Kod Cerića nalazimo plauzibilan pristup definisanju inkluzije s intencijom da se izbjegnu zamke uopštavanja time što će se fokus određenja usmjeriti na širi smisao samog pojma u skladu s njegovim navedenim stanovištem da je potrebno jasno razgraničiti poimanja inkluzije u njenom širem i užem značenju. „Inkluzija je termin koji originalno potječe iz građanske demokracije i pravne legislative i otuda se izvodi njeno šire shvatanje. U tom, širem smislu inkluzija se odnosi na „*proces kojim se osigurava da svako, bez obzira na iskustva i životne okolnosti, može ostvariti svoje potencijale u životu ... Inkluzivno društvo karakteriziraju smanjenje nejednakosti, te balans između prava i obaveza pojedinca i povećanje socijalne kohezije.*“ (Centre for Economic and Social Inclusion, 2002)“ (Cerić, 2008: 49). Često citirana deskriptivna definicija inkluzije u širem smislu je i ona u kojoj se potencira borba protiv predrasuda, potiče osjećaj tolerancije i kojom se u narativ uvode pojmovi značajni za naše daljnje istraživanje: drugačijost, diskriminacija, segregacija i uključenost: „Inkluzija je pokret protiv predrasuda kojim se želi razvijati osjećaj društvene zajednice za toleranciju i razvoj pozitivnih stavova prema osobama koje su ‘drugačije’. Inkluzija je pokret protiv svih oblika diskriminacije i segregacije. To je pokret kojim se želi pružiti podrška osobama s posebnim potrebama u procesu uključivanja u ravnopravnom sudjelovanju u životu ljudske zajednice“ (Slatina, 2003: 75). Kao što se može vidjeti, za Slatinu je inkluzija pokret sa skoro revolucionarnim zahtjevima za promjenom negativnih društvenih stavova o osobama koje su drugačije, a koje mogu spriječiti posljedičnu diskriminaciju i segregaciju. Iako se čini jednostavnim pojmom, drugačijost, tj. različitost u sociološkom diskursu inače, a posebno u kontekstu inkluzije, ima vrlo delikatnu poziciju te može izazvati različite reperkusije na procese u kojima se detektuje ako se pravilno ne sagledaju sva njena eksplicitna i implicitna značenja. Bez

temeljite analize drugačijosti/različitosti, ne mogu se osigurati kvalitetne pretpostavke za razumijevanje, a onda ni za definisanje inkluzije u njenoj kompleksnoj denotativnoj i konotativnoj perspektivi. Važno je ovdje napomenuti kako pored drugačijosti/različitosti, postoji čitav kontingent vrlo kompleksnih pojmova poput; socijalne uključenosti i isključenosti, socijalizacije, marginalizacije, jednakosti, segregacije, integracije, odbačenosti, socijalne kohezije i asimilacije koji u svojim eksplicitnim i implicitnim značenjima, kao i praktičnoj participaciji u društvenom prostoru, impregniraju strukturu koja inkluziju pozicionira u sami vrh društvene fenomenologije.

Dekonstrukcija inkluzije

„Kritičko propitivanje terminologije, njezinih eksplicitnih i implicitnih značenja te prakse koja iz toga proizlazi zapravo je *sine qua non* propitivanju inkluzije“ (Romstein, 2010: 91).

U vezi s navedenim, iznimno je važno projektovati višedimenzionalni pristup inkluziji koji, kao takav, jedini ima kapacitet da obezbijedi uslove za što objektivnije istraživanje razumijevanja samih pojmova i njihove šire percepcije, s obzirom na to da oni (pojmovi) imaju veoma značajan uticaj na formiranje što ispravnijih stavova u javnom prostoru. „Stavovi prema osobama s teškoćama u razvoju kao, uostalom, i stavovi prema svim manjinskim grupama nisu urođeni, nego su naučeni, između ostalog i kroz predrasude i neznanje drugih“ (Vuković, 2016: 23). Formiranje stavova i, posljedično tome, izgradnja vrijednosnog sistema jednog društva su u kauzalnoj vezi, reverzibilni su i vrlo frekventno komuniciraju u međusobnoj konvergenciji. Inkluzija, kao aksiološka kategorija sa svojim vrijednosnim aparatom, predstavlja svojevrsni katalizator u procesu nužnih promjena tradicionalnih stavova i vrijednosti. Tradicionalno društvo, u skladu s već etabliranim vrijednostima, za glavne kriterije vrednovanja čovjeka najčešće uzima njegovu produktivnost i stečena znanja (kroz formalno obrazovanje), te njegove vještine i kompetencije. Iz ovoga se zaključuje da svi oni koji imaju umanjenu sposobnost da proizvode ili raspoložu manjim znanjem, stručnosti, vještinama i kompetencijama - manje vrijede. Na ovaj način osobe s teškoćama u razvoju ili s tjelesnim oštećenjima koje ne mogu postići punu produktivnost ili nemaju kapacitet punog obrazovanja, vještina i kompetencija, postaju *neupotrebljive*, odnosno marginalizirane, te dolazi do sistematske redukcije osnovnih ljudskih prava. Upravo je zbog toga nužno mijenjati postojeći sistem vrijednosti,

humanizovati percepcije i stavove te korjenito redefinisati odnose unutar samog društva. Taj proces mijenjanja i redefinisanja uvjetuje nekoliko faktora, među kojima se izdvajaju; ekonomski potencijal društva i naučna dostignuća koja determiniraju opšti prosperitet i progres, ali, prije svega, on ovisi o prevladavajućim kulturnim obrascima koji direktno utiču na značaj i ulogu pojedinca, njegov individualitet, dignitet, kao i poštovanje ljudskih prava. Da bismo izgradili društvo u kojem svaki pojedinac ima jednaka prava i mogućnosti bez obzira na individualne različitosti, potrebno je obezbijediti koordinaciju „...četiri integrativna sistema: građanska integracija, ekonomska integracija, socijalna i interpersonalna integracija u društvu“ (Lakićević i Gavrilović, 2008: 43). Pri čemu se inkluzija nudi kao jedno od primarnih i suvislih rješenja. Inkluzija, kao moguće rješenje, prije svega, mora pretpostaviti različite aspekte ljudskog egzistiranja u društvu, pa samim time prepoznati sve individualne i kolektivne specifikume koji bi mogli stajati na putu pri transformaciji postojećih stavova i kulturnih obrazaca na kojima se temelji vrijednosni sistemi jednog društva. Ova nužna transformacija se mora odvijati multidisciplinarno imajući u vidu ekstenzivno polje djelovanja inkluzivnih procesa. Prema Džindi, socijalna inkluzija, po svojoj suštini, predstavlja interdisciplinarno područje. Kako je socijalna inkluzija udružena s raznim aspektima čovjekovog života, vrlo teško je cijeli spektar mogućih potreba korisnika zadovoljiti pristupom samo jedne profesije. U tome značajnu ulogu imaju multidisciplinarni timovi, sastavljeni od aktera iz različitih profesija i oblasti, budući da je socijalna uključenost, kao i socijalna isključenost, multidimenzionalan fenomen (Džindo, 2019).

Praksa i različita istraživanja potvrđuju postojanje brojnih načina razumijevanja inkluzije, posebno kroz specifična razumijevanja pojmova *različitost i jednakost*, i to na nacionalnom, organizacionom ili ličnom nivou, a utemeljena su u religiji, filozofiji, pravu i praktičnom iskustvu. Kod nekih autora (Bullock, Brestovanský, Lenčo, 2016) izvore inkluzivnog mišljenja ili kulturološkog modela razumijevanja inkluzije pronalazimo u dva odvojena civilizacijska koncepta. Prvi je religijsko učenje judeo-hrišćanske tradicije koja u pisanim autoritetima pronalazi elemente inkluzivnog ponašanja i svojevrsno tendiranje ka humanom razvoju društva. „Drugi izvor suvremenog inkluzivnog mišljenja je filozofija. Filozofska misao postupno se razvijala kroz povijest, te je još i danas otvoreni proces. Čovjekova bit, shvaćena u Antici kao *physis*, u Srednjem vijeku kao *natura*, postala je u modernom vremenu *humanitas*, koja nudi dovoljan razlog za pripisivanje univerzalne

vrijednosti svakom ljudskom životu. Taj univerzalni standard ogleda se u konceptu ljudske prirode, koji je ontološki temelj ljudskog dostojanstva bez obzira na pojedinačne razlike. Podrazumijeva se opća jednakost svih ljudi te jednako i dostojanstveno odnošenje prema svima, a to se pretače u moralni imperativ za odgovornošću, solidarnošću i brigom“ (Bullock, Brestovanský, Lenčo, 2016: 4). No, ne treba iz vida gubiti još jedno polazište koje se često pojavljuje u raspravama o inkluziji po kojem smo, pored opšte jednakosti kao moralnog imperativa, ipak svi različiti i da bez obzira na naše različite lične karakteristike³ (fizičke, psihološke, socijalne, kulturne), moramo imati ista prava. Ova prava se ne odnose samo na kvalitetno obrazovanje, nego i na ravnopravno učešće u svim društvenim dimenzijama, konzumirajući sva dostupna prava i ispunjavajući sve društvene obaveze. Prema ovoj postavci, uloga inkluzije je u tome da nastoji osigurati da svi pojedinci ili društvene grupe, posebno oni koji se nalaze u uslovima latentne ili transparentne marginalizacije i segregacije, mogu imati iste mogućnosti kako bi se ispunili kao individue. Ovdje ćemo se kratko zadržati na pojmu individue koji bi trebao biti supstrat svakom društvenom konstrukt ili procesu. Ispuniti se kao čovjek, pojedinac - individua je vrlo maglovit i potpuno neuhvatljiv zadatak jer su individualne različitosti, a time i potrebe, duboko lične i raznovrsne do te mjere da bi elementarno pitanje kohezije društva vrlo lako moglo postati apstraktno i relativno. Stoga, individualizaciju treba posmatrati iz sasvim drugog ugla, onog koji je vidi tek koherentnim fragmentom društvenog koda, potpuno uključenog u etatizirane sisteme kreirane da individualnost usmjeravaju ka prednostima socijalne države. „...individualizacija ne počiva na slobodnoj odluci pojedinaca. Zajedno sa Jean-Paulom Sartreom možemo reći da su ljudi *osuđeni* na individualizaciju. Individualizacija je prisila, premda paradoksalna prisila na stvaranje, samooblikovanje, samoinsceniranje ne samo vlastite biografije nego i njezinih spona i mreža, i to uz izmjenu preferencija u odlukama i fazama života - naravno, u općim uvjetima

3 „U lične karakteristike spadaju spol, dob, rasa ili etnička pripadnost, vjera, političko ili drugo uvjerenje, invalidnost i seksualna orijentacija, a pored toga još i imovinsko stanje, obrazovanje, društveni položaj, zdravstveno stanje, (ne)zaposlenost, rođenje, jezik, stalež, porodični status i slično. Lične su karakteristike, dakle, one lične osobine i svojstva s kojima smo rođeni, ne možemo ih promijeniti, niti ih se lako odreći. Svako može postati žrtva diskriminacije, ali lične karakteristike izdvajaju pojedine grupe kao najranjivije u društvu i, samim tim, posebno izložene diskriminaciji“ (Petković i Dekić, 2011: 12).

i danostima socijalne države kao što su obrazovni sistem (stjecanje potvrda o obrazovanju), tržište rada, radno i socijalno pravo, stambeno tržište itd.“ (Beck, 2001: 155-156).

Zanimljivo je primijetiti kako inkluzija u svojoj primjeni (oblicima i modelima) biva determinirana društvenim kontekstom u kojem egzistira, pokušavajući ga intencionalno i planski mijenjati. Ova kontekstualizacija inkluzije je također važna u naučnom pristupu nekih autora (Danforth, 2006) koji kažu kako su sve tvrdnje ili hipoteze o inkluziji i istraživanja aktualne prakse određene kontekstom i zbog toga su pragmatične. Ako je inkluzija primjenjiva i pragmatična praksa, koja ima svoje duboke implikacije na koncepte društvenog harmoniziranja, logičnim se čini odrediti i aktere koji direktno učestvuju u njenoj implementaciji i bez kojih ona ne bi mogla postići svoj inkluzivni potencijal. „Akteri implementacije socijalne inkluzije su sve one individue, organizacije, ustanove te vladine institucije i nevladine organizacije koje učestvuju u preveniranju, sprečavanju i smanjivanju socijalne isključenosti. Na takav način i kroz takav pristup stvara se i djeluje svojevrsna zajednica (engl. *community*) kreatora i implementatora procesa socijalne inkluzije“ (Džindo, 2019: 156). Stvaranjem svojevrsne zajednice kreatora i implementatora inkluzivnog procesa, paralelno se kreira i jedna specifična inkluzivna kultura koja, kao i većina kulturnih obrazaca, ima tendenciju širenja kroz različite društvene forme, dobijajući često pri tome vrlo jasan institucionalni okvir. Inkluzivna kultura je od sredine XX vijeka bila pokretač vrlo plodonosnih rasprava o rješavanju globalnih pitanja poput problema ljudskih prava, rasne diskriminacije, prava djeteta ili prava osoba sa invaliditetom, te inicirala donošenje važnih dokumenata (konvencija, deklaracija, povelja i strategija) u najznačajnijim međunarodnim institucijama.⁴

4 Neki od dokumenata koji su značajno oblikovali inkluzivnu praksu su:

- Europska konvencija o ljudskim pravima, ECHR, (Rim, 1950.),
- Međunarodna konvencija o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije, Ujedinjeni narodi (New York, 1965),
- Konvencija o pravima djeteta, Ujedinjeni narodi (New York, 1989),
- Izjava iz Salamance, UNESCO-ova Svjetska konferencija (Salamanca, 1994),
- Europska socijalna povelja, Vijeće Europe (Strasbourg, 1996),
- Smjernice za javne politike u području inkluzije u obrazovanju, UNESCO (2005.),
- Konvencija o pravima osoba s invaliditetom, Ujedinjeni narodi (New York, 2006),
- Strategija za inkluziju i različitost u području mladih, Europska komisija (Brisel, 2014),
- Deklaracija Europske konvencije o radu s mladima (Brisel, 2015). (Bullock, Brestovanský, Lenčo, 2016)

Kao takav, globalno prihvaćen fenomen, inkluzija postaje jedno do ključnih obilježja modernog svijeta utemeljenog na simedoniji,⁵ empatiji, altruizmu i njegovim verzijama (filantropiji i humanosti). Ovi *ideali* ljudske civilizacije korespondiraju s aktivnim inkluzivnim procesima pružajući široku i kontinuiranu podršku u sinergiji koja teži što idealnijoj harmonizaciji društva. Opšti je utisak da inkluzija svojom važnošću postaje prioritetna i dominantna ideja unutar moderne civilizacije, da njena uloga nije samo dopunska u setu socioloških alata kojima se društvo humanizira, nego ima mnogo značajniju poziciju kojom na globalnom planu ostvaruje vrlo snažan uticaj. Nije li takva pozicija, *eo ipso*, već dovoljan i opravdan razlog za kritičku analizu? Treba li inkluzija, pored svih benefita koje donosi, biti kritički tretirana i šta bi se takvim pristupom postiglo? „...kritičko propitivanje inkluzije ne znači a priori protu-inkluzivno usmjerenje, već pokušaj stvaranja uvida u posljedice koje ima na život pojedinca i društva s obzirom na njezina implicitna značenja. Čini se kako inkluzija, zbog svoje socijalne važnosti i osjetljivosti, ne podnosi kritiku. Ona je globalno prihvaćeni socijalni ideal i stoga se njezino propitivanje može činiti neprimjerenim, možda čak i nepoželjnim, jer je inkluzija zapravo temeljno pitanje odnosa društva prema svojim najosjetljivijim skupinama“ (Romstein, 2010: 88). Kritičko propitivanje inkluzije ne mora značiti da postoji bilo kakva intencija njenog devalviranja ili detronizacije. Ovaj naučni (kritički) pristup može preventivno djelovati na izvjesna pervertiranja u samom ideološkom konceptu inkluzije koja sticajem velike podrške i ulaskom u sve pore društva, akumulira specifičan potencijal koji bi, ako ostane izvan kontrole, mogao biti instrumentaliziran i prvenstveno politički iskorišten za partikularne interese aktera njene implementacije. Gdje nastaje problem? Tokom razvoja ideje, njenog projektovanja, zatim formalizovanja u okviru teorije, lobiranja kroz građanske inicijative i stvaranjem pokreta, uključivanjem nevladinog i vladinog sektora, a zatim i konkretne implementacije i pri tome nužne institucionalizacije, u jednom trenutku taj simbolički kapital prvotne ideje koji se emanira kroz već detektovane, ali ne i formalizovane vrijednosti u društvu, morat će se normirati i tako, silom administrativnog aparata redukovati, te na vrlo praktičan način dehumanizovati.

5 Pojam *simedonija* (*symhedonia*) možemo najjednostavnije definisati kao „simpatiju za sreću drugih ljudi“. Pojam se konkretnije može definisati kao sklonost čovjeka da podrži drugoga, da mu pomogne u uspjehu i napredovanju, da se raduje sreći drugog (Suzić, 2008).

Ovdje kritika sama po sebi nije svrha, pa ćemo, da bismo izbjegli kritički narativ i odagnali sumnje u dobre namjere istraživača koji po svojoj akademskoj savjesti i u okviru društvene uloge koju imaju, propituju društvene fenomene, na ovom mjestu spomenuti i epistemološki pristup, kao jedan od mogućih objektivnih okvira propitivanja inkluzije i usmjeravanja njenog istraživanja, te tako ponuditi još jednu perspektivu u što referentnijem istraživanju. „Epistemološki pristup, propitivanjem implicitnih značenja, omogućuje viđenje inkluzije kao vrijednosti ili poželjnosti a ne normativnog cilja. To je posebice važno u situacijama kad se inkluzija tumači kao socijalni ideal pod svaku cijenu. Ako je tome tako, onda je svako njezino kritičko propitivanje nepoželjno“ (Romstein, 2010: 91). Onog trenutka kada inkluzija dobije normativni i zakonski okvir, kada postane obligacija i sredstvo kojim se institucionalno rješavaju problemi u sferi jednakih izbora i mogućnosti, bez dovoljno individualnog pristupa u sagledavanju specifičnih potreba osjetljivih kategorija, ona gubi svoj prvobitni idiom i postaje zavisna od zakonskih rješenja i političkih laviranja. Kada inkluzija od humanističkog ideala postane zakonska norma, tada altruistička energija (koja ne podnosi bilo kakva ograničenja i okvire) ubrzano nestaje. „Inkluzija je uključivanje u ravnopravan odnos, u svijet jednakih mogućnosti izbora i svijet jednakih prava. Ona nije dekret i ne može se samo pravno riješiti. To je filozofija života, za koju trebaju empatija, povjerenje i u kojoj se svakome daju jednake šanse“ (Bosankić-Čmajčanin, 2018: 37).

Ovo poglavlje ćemo završiti još jednim kritičkim mišljenjem koje vrlo decidno opisuje ambijent u kojem se ideja inkluzije kao i različiti inkluzivni procesi tek formalno implementiraju, isključivo kao dio paketa integrativnih procesa jedne regije i nametnutih trendova koji dolaze iz razvijenog svijeta. Pod egidom pravne i socijalne države, brige za ljudska, manjinska ili dječija prava, kao i želje da se pod svaku cijenu bude dijelom savremenog i civilizovanog svijeta, ideja inkluzije se instrumentalizuje i dehumanizuje postajući roba na tržištu ili dio pseudonarativa o integriranju. „Na Balkanu postoji tendencija da se određeni proces, moda ili trend iz Evrope ili razvijenog svijeta prihvati i formalno prenese u praksu, pri čemu se često izgube neka bitna svojstva i funkcije željene promjene... Postoji opasnost da inkluziju preuzmemo kao evropski trend bez dovoljno pripreme za njeno uvođenje te da se ovaj humani proces pretvori u nehumanu obavezu koju uvodimo nasilno i nedovoljno humano“ (Suzić, 2008: 25).

S obzirom na sve do sada analizirane elemente koji u različitim aspektima čine morfologiju ovog društvenog fenomena, inkluziju bi trebalo shvatiti kao:

- pristup utemeljen na univerzalnim principima poštovanja ljudskih prava s fokusom na pojedinca i njegove lične fizičke i mentalne karakteristike,
- funkcionalno formatiran društveni proces kojim se povećava prostor aktivnog učešća marginaliziranih pojedinaca ili grupa kako u lokalnim zajednicama, obrazovnim i drugim javnim ustanovama, privrednim društvima, sportskim organizacijama, tako i u medijima kroz plansko i sistematsko prilagođavanje istih, kako bi preuzeli odgovornost, obezbijedili resurse i kreirali ambijent za prihvatanje svih članova društva.

Drugačijost/različitost

„U ljudskom rodu razlikujem dve vrste nejednakosti. Jednu nazivam prirodnom ili fizičkom, jer je uspostavljena prirodom, a pojavljuje se kao razlika u godinama, zdravlju, telesnoj snazi, duhovnim ili duševnim osobinama. Drugu bismo mogli nazvati moralnom ili političkom, jer zavisi od izvesnog sporazuma, a ljudi su pristali da je uspostave ili su je bar odobrili“ (Ruso, 1993: 137).

Iako ova misao o različitostima u ljudskom rodu potječe još iz XVIII vijeka, nadahnuta tada aktuelnim prosvjetiteljstvom koje svoju filozofiju utemeljuje na razumu, slobodi i jednakosti, njena tipologija vrlo funkcionalno detektuje i analizira uzroke razlika među ljudima koje se skoro u cijelosti mogu primijeniti i dva vijeka kasnije, iscrtavajući stanje društva u kojem je ideja inkluzije razvijena kao aktivni korektiv različitostima i zaštita marginalizovanih pojedinaca i grupa. Osnovno polazište u svakom promišljanju o inkluziji jesu različitosti, koje su, s jedne strane, prirodna datost, a s druge društveni produkt. Da nema tih različitosti, ne bi bilo ni potrebe za inkluzijom. Različitost ili drugačijost je referentna osobenost individue koja se uočava i izdvaja putem usporedbe s ostalim individuama koje čine određenu društvenu grupu. Drugačiji ili različiti su svi oni koji svojim fizičkim ili mentalnim karakteristikama ne liče na ostale iz posmatrane grupe, te su zbog toga tretirani na poseban način. Upravo je ovaj tretman drugačijih na praktičan način generirao potrebu razvoja inkluzivnih ideja sa zadatkom da uspostave potpuno

novi odnos prema svemu što je drugačije, amortizirajući različitosti kroz međusobnu podršku i razvijanje opšte tolerancije prema individualnim razlikama i potrebama. Inkluzija ima zadatak da s različitosti skine stigmatu, te je pretvori u novu i korisnu vrijednost koja će transformirati društvo i učiniti ga sposobnim da funkcionira uvažavajući sve specifičnosti koje različitost sa sobom donosi. „Inkluzija u različitosti pojedinca vidi njegovu snagu, jer upravo različitost potreba gradi sustav koji je dovoljno fleksibilan da zadovoljava potrebe svih građana, ona sama po sebi ne podrazumijeva izjednačavanje svih ljudi, već uvažavanje različitosti svakog pojedinca kojem pruža mogućnost odlučivanja o vlastitom životu i preuzimanje odgovornosti. U tome se nalazi njena vrijednost, jer nam kroz razvoj opće tolerancije prema individualnim razlikama i potrebama omogućava širenje spoznaja, obogaćivanje iskustava i razvoj čovječnosti“ (Vuković, 2016: 1). Ukoliko pokušamo objektivizirati različitost i dati joj konkretne pojavne oblike, prvenstveno ćemo se pozvati na invaliditete, smetnje u mentalnom razvoju, ili fizičke nedostatke ili oštećenja. No, različitost ima mnogo širi društveni kontekst te je potrebna vrlo složena analiza ako želimo u potpunosti shvatiti njenu suštinu. „Osim invaliditeta, postoje brojne druge kategorije koje konstruiraju različitost, poput spola, roda, rase, zdravstvenog stanja, religijske pripadnosti ili životne dobi. Jednaki smo u inherentnoj vrijednosti i dostojanstvu, ali nejednaki u stanjima ili potrebama, ovisno o gore navedenim kategorijama“ (Bullock, Brestovanský, Lenčo, 2016: 7). Ovako heterogena kategorizacija različitosti potpuno mijenja percepciju društva i ontološki je determinira u potpuno drugačijem svjetlu ljudske zajednice u kojoj su, ipak, svi po nekom individualnom ili kolektivnom svojstvu ili karakteristici drugačiji. Ako je društvo zajednica različitih, onda je i njegova konzistencija utemeljena na sposobnosti da inkorporira sve te različitosti u jedan zajednički idiom kao paradigmu društva u kojem nesmetano egzistira. Različitosti postoje i nije ih moguće iskorijeniti. Inkluzija i ne pokušava tako nešto, nego se fokusira na njihovo razumijevanje i prihvatanje, kao svojevrsnu emancipaciju od različitih oblika segregacije i diskriminacije. „Razumijevanje različitosti koje su prisutne u životima ljudi odskočna je daska za napore u osiguravanju kvalitetnog i ispunjenog života svakog člana ljudske obitelji“ (Bullock, Brestovanský, Lenčo, 2016: 7). No, potrebno je s posebnom pažnjom i senzibilitetom pristupati različitostima, kako u teoretskom tako i u praktičnom smislu. Ako se pravilno ne sagledaju i ne uvažavaju sve specifičnosti brojnih razlika unutar jednog društva, vrlo je moguće da se pojavi osjećaj ugroženosti kroz potiranje vlastitog

identiteta (koji je i formiran uz pomoć različitosti u odnosu na druge) od onih koji se u procesu inkorporacije uvode u zajednički prostor. U tom slučaju, sposobnost društva da inkorporira različitosti dramatično pada i može doći do strukturalne regresije koja u najtežem obliku može dovesti i do njegove razgradnje. „Pojednostavljeno i izmanipulirano shvaćanje različitosti može biti u suprotnosti s identitetom i osjećajem sigurnosti. U tom slučaju različitost postaje problem... U općoj populaciji prevladava nesklonost miješanju različitih kategorija građana jer se to često poima kao urušavanje ustaljenog društvenog poretka“ (Bullock, Brestovanský, Lenčo, 2016: 23).

Jednakost

Kao većina pojmova koji se koriste u inkluzivnom narativu, i jednakost je različito shvaćena, kako kroz burnu historiju ljudske civilizacije tako i u modernom vremenu etabliranih ljudskih prava i sloboda. Možda više od svih, jednakost ima oreol ideala kojem se teži od iskona, te je njegova diskurzivna upotreba imala vrlo značajne rezultate, dok su u pragmatičnoj ravni rezultati često izostajali. Kako se koncept jednakosti razumijeva danas u savremenom svijetu? „Nema jednoznačnih odgovora na ovo pitanje jer se ona mogu razmatrati na više razina: političkoj, društvenoj, zakonskoj. Pojam ‘jednakost’ razumije se u našim kulturama na različite načine, s različitim naglascima i semantičkim pomacima. Ne samo da postoje razlike između zemalja, nego i unutar jedne zemlje“ (Bullock, Brestovanský, Lenčo, 2016: 16). Prije svega, potrebno je imati na umu i vrlo objektivno sagledati sve pokušaje uspostavljanja jednakosti kroz različite epohe ljudskog razvoja, ali ništa manje značajno različite pokušaje i u našem vremenu. Mnogo je faktora (prirodni, socijalni, politički) koji inhibiraju uspostavu opšte jednakosti u bilo kojoj društvenoj strukturi. Standard jednakosti je objektivno neprimjenjiv na sve datosti heterogenih dispozicija unutar raznovrsnosti ljudske zajednice. Individue već po svojoj definiciji nisu jednake⁶, njihove potrebe nisu jednake kao ni sposobnosti, opredjeljenja ili vrijednosti. U takvoj situaciji svaki pokušaj izjednačavanja s ciljem nametanja jednakosti može biti poguban za opšti poredak društva.

⁶ Individua je pojedinačno biće, jedinka, cjelovita osoba, koja se razlikuje od svih drugih jedinki iste vrste. Nedjeljiva je, dakle, ne može se dijeliti a da time ne izgubi svoj idiom, koje zavisi isključivo od njegove cjelovitosti.

Kroz historiju se vrlo lako mogu pronaći različiti oblici nametanja, ali i otpora idealu jednakosti.⁷ „Pojam jednakosti problematičan je jer u sebi nosi značenje istosti. Ako se prema svima postupa isto, onda je teško adresirati nejednakosti na zadovoljavajući način. Stoga je, umjesto jednakosti, možda bolje govoriti o pojmovima poput pravičnosti, pariteta, pravednosti. Postoje brojni problemi u slučaju jednakog postupanja prema svima“ (Bullock, Brestovanský, Lenčo, 2016: 18,19). Kako onda pravilno shvatiti inkluziju ako je jednakost problematična dimenzija ljudskih kolektiviteta? Ako inkluzija odbaci ideju jednakosti kao neprovodivu, onda će morati naći druge modele integracije koji ne zadiru u ontologiju individualnosti niti je ugrožavaju. „Ovo je sve povezano s razumijevanjem i primjenom načela inkluzije. Ako inkluziju vidimo kao sinonim za integraciju (što je danas čest slučaj), tada je nužno primijeniti teoriju homogenizacije (‘svi smo jednaki’, ‘riješimo se razlika’). Ako se odlučimo za njezino značenje u svom izvornom obliku, onda inkluzija podupire temeljnu jednakost, ali i jedinstvenost i nezamjenjivost svake osobe. Inkluzija, u tom slučaju, postaje ‘prihvatanje’ ili ‘solidarnost’“ (Bullock, Brestovanský, Lenčo, 2016: 19,20). Dakle, inkluzija u načelu treba snažno da korespondira s idealom jednakosti apstrahujući samo njegovu socijalnu dimenziju, bez ideoloških kolaterala koji se često subliminalno inkorporiraju u društveni narativ. Svaka druga metodologija bi refleksivno proizvela konsekvence slične asimilaciji i tako trajno degradirala inkluzivne procese u društvu. „Tiranija ravnopravnosti i jednakosti lako bi se mogla pretvoriti u antiinkluziju...“ (Suzić, 2008: 11).

Uključenost - socijalizacija

Socijalna uključenost je kompleksan proces koji omogućava pojedincima ili grupama (a koji se već nalaze u stanju segregacije ili marginalizacije) kontinuiranu i ravnopravnu participaciju u društvenom životu. Fokusirana je na osobe koje su u situaciji egzistencijalne nesigurnosti ili odbačenosti poput siromaštva, porijekla, spola, invalidnosti, pripadnosti manjinskoj etničkoj grupi ili religiji. Socijalna uključenost ima zadatak da pripremi pojedince kroz različite oblike socijalizacije na što lakše prilagođavanje

6 Individua je pojedinačno biće, jedinka, cjelovita osoba, koja se razlikuje od svih drugih jedinki iste vrste. Nedjeljiva je, dakle, ne može se dijeliti a da time ne izgubi svoj idiom, koje zavisi isključivo od njegove cjelovitosti.

unutar društva koje već ima izgrađen sistem vrijednosti i kulturne obrasce, te im tako osigura iste mogućnosti na obrazovnoj, socijalnoj, ekonomskoj i političkoj ravni. Dakle, socijalna uključenost treba obezbijediti lakši pristup zaposlenju, socijalnoj i zdravstvenoj zaštiti i obrazovanju za sve kategorije stanovništva koje su po bilo kojem osnovu marginalizovane. Uključenost vrlo blisko korespondira sa socijalizacijom⁸ koju je u društveni kontekst uveo Dirkem determinirajući je kao proces u kojem osobe uče i usvajaju stavove, sistem vrijednosti i društvene norme određene kulture kako bi se što lakše uključili u društvo. „...kultura se odnosi na naučene, a ne na biološki naslijeđene aspekte društvenoga života. Proces kojim djeca i ostali novi članovi društva uče o načinu života u svojem društvu zove se socijalizacija. Socijalizacija je glavni put transmisije kulture tijekom vremena i između generacija“ (Giddens, 2007: 26). Primjetno je u literaturi da se socijalizacija često veže za kulturne obrasce koji su formirani na temeljima komunitarnog naslijeđa, i posmatra kao proces učenja, pripreme i „širenja kapaciteta“ pojedinca da apsorbira ključna obilježja društva, te akceptira norme, stavove i obrasce ponašanja. Važno je napomenuti da ovo vrijedi kako za marginalizovane tako i za socijalizovane članove društva jer uključenost možemo u širem smislu razumijevati i kao stav, tendenciju ili politiku integriranja svih ljudi u društvo (što je jedna od osnovnih zadaća inkluzije) s ciljem da mogu neometano participirati u svim njegovim procesima u skladu sa svojim individualnim mogućnostima, te tako doprinijeti opštem dobru. U najkraćem, socijalna uključenost je kreirana kao direktni odgovor i rješenje problema socijalne isključenosti.

Isključenost - marginalizacija - segregacija

Isključenost (društvena isključenost) je stanje ili, preciznije rečeno, završni oblik (rezultat) marginalizacije u kojem se određeni pojedinci ili grupe nalaze naspram društva. U ovom stanju se najčešće nalaze osobe s fizičkim ili mentalnim oštećenjima, a kolektivno se ističu u najvećoj mjeri etničke, vjerske ili rasne manjine. Prema Laviću, društvena isključenost je proces „... kojim je određenim pojedincima ili grupama onemogućen pristup položajima koji bi im omogućili autonoman život

8 „Socijalizacija je proces tijekom kojeg pojedinac - interakcijom sa svojom socijalnom sredinom – usvaja znanja, vještine, navike, stavove i vrednote koje su joj potrebne za uspješno funkcioniranje u sredini u kojoj živi“ (Kukić, 2003: 118).

unutar društvenih standarda, institucija i vrijednosti u datom kontekstu“ (Lavić, 2014: 170). Šučur ističe kako pojedini autori smatraju da je pojam isključenost nov samo po nazivu, ali ne i po sadržaju, te da se uglavnom poklapa s uobičajenim pojmovima siromaštva, marginalnosti i diskriminacije. On skreće pažnju na činjenicu da učestalo korištenje pojma isključenost nije rezultiralo njegovom zadovoljavajućom jasnoćom, što znači da, barem dosad, on nije bio dobro teorijski utemeljen niti empirijski potvrđen (Šučur, 2004).

Isključenost možemo odrediti i kao stanje otežanih uslova ili nemogućnost u pristupu dobrima, uslugama ili resursima. Ona može biti inicirana (u većini slučajeva) od većinske grupe ili pojedinaca koji zbog ideološkog uvjerenja ili odsustva altruizma, empatije, pa i bazične tolerancije odbacuju druge i drugačije, ali ona može biti inicirana i od osobe koja je marginalizovana i koja refleksivno ulazi u stanje samoisključenja ili alijenacije. „Naposljetku, riječ ‘isključenost’ podrazumijeva da su nekog ili nešto isključili drugi. Svakako postoje slučajevi da su pojedinci isključeni odlukom koja je izvan njihove kontrole... Ali, društvena isključenost nije samo posljedica toga što su ljudi isključeni – ona može nastati i zato što ljudi sami sebe isključuju iz matice društvenih aktivnosti... Razmatrajući pojave društvene isključenosti, moramo još jedanput osvijestiti interakciju između ljudskog djelovanja ili odgovornosti, s jedne strane, i uloge društvenih sila u oblikovanju ljudskog života, s druge strane“ (Giddens, 2007: 325). Treba primijetiti da isključivanje pojedinaca na mikro planu ili cijelih grupa na makro planu ipak ne utječe značajno na stabilnost društva i njegovu konstituciju, te u tome treba tražiti razlog velike nezainteresovanosti zajednice i često oportunističkog stava za ove probleme. Upravo Giddens markira važnost interakcije ljudskog djelovanja i društvenih sila. Odnos pojedinca i društva kreira apstraktni prostor u kojem vrlo često konformistički pristup snažno potiče zavisnost pojedinca, s jedne, i nadmoćnost društva, s druge strane, proizvodeći antagonizme koji u svom krajnjem obliku rezultiraju različitim vidovima marginalizacije i isključenosti. Među *isključene* (Burchardt, Le Grand, Piachaud, 1999) ubrajaju se oni članovi društva koji ne mogu participirati u normalnim aktivnostima tog društva (iako bi željeli) jer im to onemogućuju čimbenici izvan njihove kontrole. „Isključeni skoro da i nemaju pristup moći i procesima odlučivanja te s toga nisu u mogućnosti da utiču na odluke koje se tiču njihovog svakodnevnog života“ (Ibrahimagić, 2009: 11). Da se zaključiti kako je inkluzija, nakon njene valorizacije putem svih poznatih parametara,

jedini funkcionalan model koji na adekvatan način može odgovoriti na društvene anomalije i napraviti ozbiljne, sistematske korake ka njihovom otklanjanju. Na tom putu, iznimno je važno odrediti pristup kojim ćemo društvene anomalije tretirati, s obzirom na to da neki autori vrlo oštro upozoravaju kako je „...socijalna isključenost razvijenija kao diskurs nego kao koncept. Mnoge ideje vezane za isključenost formulisane su u službi jezika politike. Stoga, isključenost prije predstavlja relativno labav skup ideja koje predočavaju svijet u specifičnim okolnostima nego koncept s teorijskom supstancijom i koherentnošću, koji nadilazi nacionalne i političke okvire“ (Saraceno, 2001: 9).

Ovdje ćemo se kratko zadržati na još jednom obliku isključenosti koji u svojoj suštini nosi veoma opasne tendencije klasne, rasne, etničke ili vjerske podijeljenosti, a koje impliciraju deprivaciju osnovnih ljudskih prava. Riječ je o segregaciji koja kao društveni pojam i politički akt (često utemeljen na ideološkim platformama) može imati vrlo ozbiljne i mnogostruke posljedice po društveni razvoj stvarajući negativne percepcije o nemoći društva da sačuva ljudski dignitet. „Etnička segregacija podrazumijeva namjerno, direktno ili indirektno, svjesno ili podsvjesno izolovanje, osudu i separiranje pojedinaca ili grupa pripadnika drugog, odnosno manjinskog etnosa iz društvenog, radnog i kulturnog okruženja. Česta forma etničke segregacije odnosi se na religijsku netoleranciju“ (Suzić, 2008: 32).

ZAKLJUČAK

U vremenu kada je moderna civilizacija, dostigavši svoje najviše tačke tehnološkog razvoja, simultano razvijala etičke standarde i kada je na pitanje ljudskih prava konačno odgovoreno širokim konsenzusom oko univerzalnih vrijednosti koje društvo, u svojoj kategorijalnoj nezamjenjivosti, jedino može sublimirati kroz humaniziran i funkcionalan socijalni okvir osiguravajući tako dostupnost i konzumaciju prava i sloboda, pojavljuje se specifičan proces humaniziranja društva. Ključna uloga tog procesa pripada ideji inkluzije koja je na iskustvu mnogih historijskih neuspjeha koje je društvo imalo, konstruisala vrlo prilagodljiv i funkcionalan model integracije pojedinca u društvo. Inkluzija je višeznačna društvena pojava i jedna od najznačajnijih modernističkih ideja savremenog svijeta. Percepcije o njoj, kao i različiti pristupi prilikom implementacije inkluzivnih procesa, ukazuju na njenu vrlo kompleksnu i diverzificiranu prirodu. Stoga, u praksi nailazimo na veliki broj različitih konotacija, koje u širokom spektru opisuju i determiniraju inkluziju kao i njene izvedene oblike ili podvrste. Vrlo često ćemo se u javnom prostoru susresti s pojmovima poput; inkluzivnog obrazovanja, socijalne inkluzije, ekonomske inkluzije, inkluzivne pravde, inkluzivne kulture, inkluzije marginalizovanih ili manjinskih grupa itd. Ovo je rezultat ekstenzivnog djelovanja inkluzije na različite dimenzije društvenog života, kao i na različite kategorije koje egzistiraju unutar njega, jer inkluzija se ne odnosi samo na osobe s invaliditetom, nego obuhvata i one s problemima fizičkog i mentalnog zdravlja, na one s obrazovnim teškoćama, ili s problemima koji se tiču kulturološke, ekonomske, socijalne ili geografske pripadnosti. Osnovno polazište u svakom promišljanju o inkluziji jesu različitosti koje su, s jedne strane, prirodna datost, a s druge društveni produkt. Da nema tih različitosti, ne bi bilo ni potrebe za inkluzijom. Njen specifični zadatak je da s različitosti skine stigmatu te je pretvori u novu i korisnu vrijednost koja će transformisati društvo i učiniti ga sposobnim da funkcioniše uvažavajući sve specifikume koje različitost sa sobom donosi. Istraživanje pokazuje da, pored različitosti, postoji čitav kontingent vrlo kompleksnih pojmova poput; socijalne uključenosti i isključenosti, socijalizacije, marginalizacije, jednakosti, segregacije, integracije, socijalne odbačenosti, socijalne kohezije i asimilacije koji u svojim eksplicitnim i implicitnim značenjima, kao i praktičnoj formi, stvaraju prostor za inkluziju i njenu ulogu integrativnog faktora.

Iz ovoga zaključujemo kako je uloga inkluzije u tome da nastoji osigurati društveni ambijent i osnažiti javne politike unutar kojih svi pojedinci ili društvene grupe, posebno oni koji se nalaze u uslovima latentne ili transparentne marginalizacije i segregacije, mogu imati iste mogućnosti za ostvarivanje elementarnih ljudskih prava i sloboda. Da bismo izgradili društvo u kojem svaki pojedinac ima jednaka prava i mogućnosti bez obzira na individualne različitosti, inkluzija se pretpostavlja i nameće kao jedno od primarnih i suvislih rješenja. U tom smislu, potrebno je istaknuti činjenicu da su upravo ideje inkluzije bile inicijatori vrlo plodonosnih rasprava o modelima rješavanja globalnih pitanja poput: problema ljudskih prava, rasne diskriminacije, prava djeteta ili prava osoba s invaliditetom, te inicirale donošenje važnih dokumenata u najznačajnijim međunarodnim institucijama. Mijenjati globalnu svijest značilo bi u nekom smislu mijenjati postojeće stavove i vrijednosti. Inkluzija, kao aksiološka kategorija sa svojim vrijednosnim aparatom, predstavlja svojevrsni katalizator u procesu nužnih promjena tradicionalnih stavova i vrijednosti. Njen vrijednosni aparat se prvenstveno fokusira na očuvanje individue i njene samosvijesti, kao osnove metafizičkog identiteta koji ima sposobnost verifikacije svih ostalih pojavnosti određujući ih u odnosu na sebe. U tom kontekstu, važno je prihvatiti činjenicu kako su sve individue jednake po pravima i različite prema mogućnostima, te je to u velikoj mjeri odredilo razvojni put inkluzivnih ideja. Na kraju, dalo bi se zaključiti kako je inkluzija, nakon njene valorizacije putem svih poznatih parametara, jedini funkcionalan model koji na adekvatan način odgovara na društvene anomalije i pravi ozbiljne, sistematske korake ka njihovom otklanjanju. U vremenu koje je pred nama, inkluzija će, bez sumnje, zadržati veoma važnu ulogu u društvenim procesima, te biti značajan instrument u konkretnim nastojanjima da se ljudsko društvo humanizuje i relaksira. No, s druge strane, bit će potrebno još mnogo napora da se ona potpuno inkorporira unutar društvene strukture, kako bi postala uobičajena u svakodnevnoj svijesti i praksi, pri čemu bi njeni procesi funkcionisali skladno, do te mjere da se uopšte i ne primijete.

LITERATURA

- Beck, U. (2001). *Pronalaženje političkoga*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Bojarski, L. et al. (2012). *Priručnik za obuku za suzbijanje diskriminacije*. Bruxelles: Europska komisija
- Bosankić-Čmajčanin, N. et al. (2018). *Priručnik za intervencije socijalne inkluzije korisnika usluga mentalnog zdravlja*. Sarajevo: Asocijacija XY
- Bullock, S., Brestovanský, M., Lenčo P. (2016). *Inkluzija, različitost i jednakost u radu sa mladima*. Cheltenham: University of Gloucestershire
- Burchardt, T., Le Grand, J., Piachaud, D. (1999). Social Exclusion in Britain 1991-1995. *Social Policy and Administration*. 33 (3), str. 227-244.
- Cerić, H. (2008). Mogućnost konstituiranja teorije inkluzivnog obrazovanja. *Metodički obzori*. 3 (1). str. 49-62.
- Danforth, S. (2006). From Epistemology to Democracy: Pragmatism and Reorientation of Disability Research. *Remedial and Special Education*. 27 (6). str. 337-345.
- Džindo, A. (2019). Socijalna, poduzetnička i e-inkluzija žena starosti 40+. *Pregled: časopis za društvena pitanja*. 1 (1). str. 151-170.
- Giddnes, A. (2007). *Sociologija*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- Ibrahimagić, M. (2009). *Analiza NVO sektora iz perspektive socijalnog uključivanja*. Sarajevo: Nezavisni biro za humanitarna pitanja – IBHI
- Kotlo, R. (2017). *Pravo na udruživanje, političke partije i nevladine organizacije u savremenom pravno-političkom sistemu, uporednom i međunarodnom pravu*. Sarajevo: IKD University press-izdanja Magistrat.
- Kukić, S. (2003). *Sociologija*. Sarajevo: Sarajevo Publishing.
- Lakićević, M., Gavrilović, A. (2008). *Socijalni razvoj i planiranje*. Beograd: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu.

- Lavić, S. (2014). *Leksikon socioloških pojmova*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka.
- Pašalić-Kreso, A. (2003). Geneza sazrijevanja ideje inkluzije ili inkluzija u funkciji smanjivanja neravnopravnosti u obrazovanju. U knjizi: *Inkluzija u školstvu Bosne i Hercegovine*, str. 2–24. Sarajevo: Filozofski fakultet.
- Petković, B., Dekić S. (ur.) (2011). *O diskriminaciji – priručnik za novinarke i novinare*. Sarajevo: Fondacija Mediacentar
- Romstein, K. (2010). Epistemološki pristup inkluziji. *Pedagoška istraživanja*. 7 (1). str. 84-94.
- Ruso, Ž-Ž. (1993). *Društveni ugovor*. Beograd: Filip Višnjić.
- Saraceno, Ch. (2001). *Social Exclusion: Cultural roots and Diversities of a Popular Concept*. Conference on „Social Exclusion and Children“. New York: Columbia University.
- Slatina, M. (2003). Od inkluzije do škole za konfluentno obrazovanje. U zborniku: *Inkluzija u školstvu Bosne i Hercegovine* (str. 75). Sarajevo: TEPD – Teacher Education and Professional Development i Odsjek za pedagogiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu.
- Suzić, N. (2008). *Uvod u inkluziju*. Banja Luka: XBS
- Šućur, Z. (2004). Socijalna isključenost: pojam, pristupi i operacionalizacija. *Revija za sociologiju*, Vol.35, br.1-2, str.45-60
- Vuković, I. (2016). *Inkluzija osoba sa poteškoćama u razvoju u zajednici*. Split: Repozitorij Sveučilišnog odjela zdravstvenih studija Sveučilišta u Splitu. Pristupljeno septembar 03, 2021. (<https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:176:845283>)

Summary

Inclusion, as an ambiguous concept and a significant social phenomenon, is the focus not only of academic community and researchers but also of a very agile NGO sector, numerous organizations and movements but encouragingly, more and more governmental institutions within the welfare state, are providing a legal framework in which inclusive processes can be implemented. The ambiguity of inclusion allows a myriad of different approaches and perspectives that ultimately obscure the essence of its nature and role in society. The diversified nature of inclusion generates different perceptions, attitudes, and opinions about its public placement, which in practice postulates a significant number of different connotations. We understand inclusion in the broadest sense as an involvement, where the key idiom of the researched phenomenon that objectifies social inclusion in its broadest sense is abstracted from such an understanding. This paper aims to question and investigate, from a theoretical point of view, explicit and implicit definitions of inclusion, which in any disposition cannot be observed outside society, using the following methods: content analysis, description, induction, deduction, generalization, abstraction, and comparison. Having in mind all the researched complexity of inclusion that pragmatically synthesizes its teleological and utilitarian characteristics, we consider it important to offer a sociological deconstruction of the phenomenon through this research and thus give another contribution to the current tendencies of the academic community for the most authentic understanding of essential phenomenology.

Keywords: *inclusion, difference, equality, exclusion, involvement, marginalization*

Stefan Elezović¹

NASILJE KAO PROIZVOD, IZRAZ I REZULTAT KULTURE

Sažetak

Brojni su načini na koje određeno društvo rješava problem nasilja. U ovom radu, međutim, biće riječi o nasilju koje je posredni ili neposredni rezultat kulture, posljedica normativnog, institucionalnog, političkog djelovanja. Kultura u presudnoj mjeri oblikuje „prihvatljivo“ ponašanje, postupanje, djelovanje u jednom društvu, poretku. Normativno nasilje slijedi kulturno oblikovano, prihvatljivo, a ponekad je i prvi korak, inicijator određenog kulturno prihvatljivog, poželjnog ponašanja, postupanja. Porast medijskog uticaja polovinom dvadesetog vijeka povezuje se s opštim padom socijalnog povjerenja i padom građanskog učešća. S tim u vezi, porast gledanosti televizije povezuje se sa slabljenjem, prekidom komšijskih odnosa. Pad povjerenja građana dovodi se u vezu s intenziviranjem osjećaja straha, nepovjerenja, ugroženosti. Navedeni osjećaji čine ljude podložnijima manipulaciji. Politika vrši propagandu s ciljem da se osnaže i pojačaju predrasude o „drugima“. Medijsko propagiranje aksiološke nesrazmjernosti različitih grupa olakšava, ohrabruje, omogućava institucionalno insistiranje na razlikama. Normativno nasilje je praksa ozakonjivanja društvene, pravne, ekonomske, političke nejednakosti u okviru konkretnog poretka. To je otvoreni put ka legitimaciji fizičkog nasilja nad onima čija su prava derogirana.

Ključne riječi: *normativno nasilje, globalizacija, nasilje, kultura, performativnost, zajednica*

¹ Javna ustanova Srednjoškolski centar „Vuk Karadžić“ - Lopare, Lopare, Bosna i Hercegovina, los.ares62@gmail.com

UVOD

Proces globalizacije uzrokovao je brojne izazove samom uviđanju konstitutivnih, utemeljujućih elemenata konkretne kulture, kao i rekogniciji značenja pojma kulture uopšte. Globalizacija, kako su mnogi autori naglasili, dala je signifikantno značenje pojmu multikulturalizma te u ključnoj mjeri odredila njegovu današnju rasprostranjenost i političko-ekonomsku dalekosežnost. Globalizacija je uslovlila stvaranje globalne kulture, u kojoj sve pojedinačne kulture predstavljaju njene činioce. Tokom konkretizacije globalne ekonomske platforme koja je u velikoj mjeri oslobodila kapital privilegovane konkurencije i, umjesto parlamenta, ovlastila novac da odlučuje o tržišnim pravilima, desilo se da se tržišno poistovjetilo s ekonomskim, privrednim, u konačnici s kulturnim i obrazovnim. Profesor Nijaz Ibrulj govori o „stoljeću rearanžiranja“ koje „u svojoj osnovi sadrži metafiziku pragmatizma, spekulativni i multinacionalni kapital te globalnu etiku pragmatizma: sloboda kao interaktivni profit i kao profitabilni konekcionizam integriranih mreža internacionalnog ‘kapitala koji radi’“ (Ibrulj, 2005: 151). Aktivnost kapitala se nametnula kao primarna, njegova vitalnost uzela je prvenstvo ispred žive, kreativne, produktivne energije slobodnih, emancipovanih ljudi čija djela služe opštoj dobrobiti, i pojedinačnim uvidima, elokventnosti sjedinjenog znanja, iskustva i resursa otkrivenog u rječitoj potrebi subjekta da se izrazi.

U okviru jedne šire, globalne kulture, supsumirane kulturne tradicije se iznova određuju i u tom „rearanžiranju“ nerijetko ograničavaju i svode na niz karakteristika i obilježja koji su im najsvojstveniji. Iako načelno neutralna, „globalna“, internacionalna kultura, izgrađena na vrijednostima zapadnih tradicija, realizuje se kao oblik prisajedinjavanja pojedinačnih autentičnih kultura internacionalnom univerzumu konzumerizma unutar kojeg se prikriveno promovišu vrijednosti i modeli Zapada. Razlog zbog kojeg je prisajedinjavanje moguće jeste predstavljanje zapadnih vrijednosti univerzalnima. Ostali su varvari, ukoliko iznesu vlastito viđenje o onome o čemu se mišljenje ne smije imati, narušavaju slobodu govora koja im je garantovana, ili se proglašavaju nekompetentnima, necivilizovanima, promoterima raznih ideologija, i nebrojenim nizom sličnih kvalifikacija. Istina, takve optužbe su često obostrane. Globalizacija se za mnogo toga optužuje, tako i za unipolarnost. Stav je značajnog

broja relevantnih autora, autoriteta u nauci i umjetnosti, da koncept multikulturalnosti mistifikuje povlaštenu poziciju Zapada. Gidens iznosi zanimljiv stav da se, s druge strane, može tvrditi opadanje nadmoći Zapada spram ostatka svijeta. „Opadanje nadmoći Zapada nad ostatkom sveta nije posledica smanjenja uticaja institucija koje su se na tom mestu prvi put pojavile već je, naprotiv, posledica njihovog globalnog širenja“ (Gidens, 1998: 56). Gidens aludira na ekonomsko, vojno, tehnološko preimućstvo koje je Zapad uživao u odnosu na ostatak svijeta, no suptilno implicira kako je uticaj institucija, odnosno moć internacionalnih institucija koje svoje sjedište imaju u zemljama zapadnih demokratija, i dalje presudan. Iz toga se može izvesti zaključak da je uticaj internacionalnih institucija presudan za restrukturiranje sistema odnosa i vrijednosti u okviru nacionalnih država.

Multikulturalizam je najuspjeliji i najsvojstveniji u društvima gdje je osviještena, spoznata ukupnost i dalekosežnost uticaja drugih kultura na formiranje njihove vlastite. Proces globalizacije, u pogledu rekonstituisanja konkretnih kultura, ilustrativno, možemo pretpostaviti fenomenu umiranja zvijezda, njihovom eksplozivnom kraju. Ogromna količina materije koja više ne čini jedno nebesko tijelo, nebula, neophodan je materijal za formiranje novih tijela u svemiru. Kada je riječ o globalnoj kulturi, internacionalnom poretku, jedinstvenoj svjetskoj politici, kao da se da naslutiti zagovaranje nužnosti, svrsishodnosti formiranja novog tijela koje će iskoristiti svu masu mrtvih drugih. Nešto takvo je teško zamislivo, a još teže je zamisliti održivost i funkcionalnost jednog takvog gigantskog tijela, urušenog svemira koji je metamorfozirao u „tera – Orion“. Ova slika donekle reflektira i apsurdnost multikulturalnosti izgrađene na jednom (identičnom) osnovu, na „univerzalnim“ vrijednostima koje se postuliraju kao neporecive. „Laž ponovljena hiljadu puta postaje istina“, prema riječima Gebelsa, istina, jer se nije ponovilo hiljadu puta da je to laž. Promovisanje jedne, isključive politike koja je plod konkretne vrijednosne matrice, kao univerzalne, suverene i ustanovljavajuće (u osnovi svega, svemu prethodeće) predstavlja vid širenja dominacije pod izgovorom širenja sloboda i vladavine ljudskih prava. Ova dominacija se ostvaruje širenjem, promovisanjem legislativnog okvira i epistemičke ravni koja isti okvir podržava. „Uspešan monopol nad sredstvima prinude, koji imaju moderne države, počiva na dugotrajnom održavanju novih krivičnih zakona,

kao i na kontroli nadzora nad ‘devijacijama’“ (Gidens, 1998: 65). Zakoni, uredbe, propisi i preporuke ograničavaju mogućnost defanzivne reakcije, koji na socijalnu zbilju i tradicionalni perceptivni okvir razumijevanja svijeta djeluju razarajuće.

Nasilje i normativnost

Podložnost narativu multietničnosti potaknuta humanitarističkim natuknicama simboličko-marketinške, konzumerističke kulture uzrok je razornog djelovanja nad kulturom i moguće je da čini nenadoknadivu štetu mehanizmima otpora subordinaciji, kako grupnim tako i pojedinačnim. „Zahtjev za poštivanjem ljudskih prava ne dopušta samo nevladinim organizacijama, već i skupini država angažiranih na razini građana svijeta da, prekoračujući granice, utječu na autoritet i legitimaciju unutar drugih država“ (Jašarević, Peco, 2009: 121).

„Zapravo je globalizacija preuzela na sebe i pozitivne i negativne učinke ideologije kapitalizma time što je sebe karakterizirala ideološkim određenjima neoliberalizma, privatnim vlasništvom (privatizacijom) i njegovom interaktivnom ulogom u transnacionalnom kapitalu“ (Ibrulj, 2005: 162). Upravo kao rezultat širenja globalne, neoliberalne vrijednosne paradigme i koncepta multikulturalnosti, dosta često svjedočimo nasilju koje je proizvodom brzih, temeljitih promjena, odnosno nasilju koje je reakcija na iste. Kako ističe Nijaz Ibrulj, možemo istaći da svjedočimo dobu u kojem je tehnološko uzelo primat humanističkom znanju (Ibrulj, 2005: 152). „Postmoderna rastvara materiju i njenu čvrstoću, njenu kohezivnost u mnoštvo informacija koje nastaju čovjekovim tvorevinama – tako da više nemamo posla sa materijalnim već ne materijalnim, ne tjelesnim, već inteligibilnim – informacijama“ (Komšić, 1999: 7). Nasilje koje je rezultat reagovanja na nadirući uticaj (neo)liberalnih vrijednosti najčešće se interpretira kao otpor sistema moći u „primitivnim“, nerazvijenim društvima.

Naglašenom konfliktu između postmodernog i tradicionalnog u proteklih tridesetak godina posvećena je velika pažnja u sociologiji i drugim društvenim naukama. Nasilje je radikalni, krajnji izraz ugroženosti tradicionalnog okvira, jednog stabilnog kosmosa ideja i vrijednosti, koje je naglo dovedeno u pitanje. Velten tvrdi da postoje dvije vrste nasilja, »nasilje traume« i »nasilje koje se treba prevazići« (Welten, 2020). Sarđoč ističe kako postoje dvije

konceptije razumijevanja nasilja: „1) ‘uska’ ili minimalistička koncepcija nasilja i 2) ‘široka’ ili maksimalističko razumijevanje nasilja. Za minimalističku koncepciju nasilje je prva linija ‘intenzivne i prekomjerne upotrebe sile’, dok je za maksimalističku koncepciju nasilje ‘kršenje prava’“ (Sardoč, 2019: 7). Ovakvo diferenciranje pristupa sagledavanju nasilja u velikoj mjeri određuje i okvir unutar kojeg sagledavamo samo nasilje. Minimalistička koncepcija jeste bliža grupacijama ili pojedincima koji se služe nasiljem kako bi demonstrirali svoje neslaganje ili potrebu za pažnjom usljed nekog zahtjeva ili kao reakciju na kulturno, odnosno političko djelovanje. Na drugoj strani, maksimalistička koncepcija dovodi u relaciju pojmove nasilja i normativnosti, pri čemu se naročito eksplicira kulturno-prostorni koncept, odnosno ambivalentnost odnosa normativnog okvira koji garantuje poštovanje prava i izbora pojedinca, i same slobode ljudi ili aktera kojima na putu njihovom odabiru ili izražavanju stoji društvena norma. Welten referiše o Levinasovoj tvrdnji kako „anarhija nije u suprotnosti sa redom“ (Welten, 2020: 4), čime se upravo legitimiše pristup negativne kvalifikacije precizno definisanog normativnog okvira nasuprot izvornog razumijevanja ljudske slobode.

Ključno je istaći kako normativno nasilje u osnovi određuje rasprostranjenost i intenzitet nasilja u društvu te kako je normativnost elementarna za objektivizaciju nejednakosti u društvu. „Batler je istakla da moć ima ključno mesto u procesu subjektivizacije, i to ne samo moć izražena u nasilju koje vrše drugi subjekti već i kao nasilje samih normi“ (Ćirjaković, 2015: 7). Ne smije se zanemariti veza između društvenih normi i subjektivnog shvatanja potrebnih i opravdanih djelovanja, odnosno postupaka. Društvene norme su, u određenom smislu, rezultat društvenog dogovora i to je možda jedan od najesencijalnijih izraza socijalnosti. No, kako tvrdi Elias, „uvijek postoje mnogi međusobno zavisni pojedinci čija međusobna zavisnost u većoj ili manjoj mjeri ograničava mogućnost djelovanja svakog pojedinca“ (Mennell, 1995: 4). Takvo ograničavanje ne mora nužno imati negativno značenje. Socijalno okruženje nudi obilje izazova, ali istovremeno predlaže i brojna rješenja individui.

„Modeli uloge iskustva u neuronskom razvoju i montaži informacija o molekularnim procesima u neuronskoj plastičnosti ukazuju na to da su neuronske aktivnosti (tj. procesi zavisni o aktivnostima) ključni za razvoj mozga. To znači da osim utisaka dostupnih u okolini, aktivno sudjelovanje okoline može biti ključno kako bi se dogodili

neki aspekti kognitivnog razvoja“ (Boesch, 2012: 487). Čovjek kao društveno biće konstantno je podložan socijalnim uticajima koji ključno određuju njegovu svijest. Normativni okvir ozbiljuje, kreira, formira društvenu klimu, koja povratno utiče na svijest pojedinca. Za razumijevanje cjeline, vlastitosti, normalnosti, na formiranje svijesti direktno utiče normativno nasilje preko kojeg se nasilan čin dekriminalizuje, a nasilni akt, u određenim situacijama, ne osporava. „Svijest je ‘svjesno bivstvovanje’ (Bewusst-sein), refleksija koja implicira kako ono perceptivno tako i ono pojmljeno percepcije. Dosezanje biti obadvoga pretpostavlja distancu koliko i diferenciranje bitnog od nebitnog, pojavnog od pojmljenog koje ulazi u svijest“ (Muminović, 1998: 228–229). Distancu je moguće zauzeti isključivo kroz literaturu, kroz doseg angažovanog nadilaženja pojavnosti, za šta je obrazovanje ključno. No, i na mjestu obrazovanja, kulturna, naučna paradigma odnosi se direktno na aktuelni tehnološki, politički, ekonomski fakticitet. Eugen Fink upozorava na „ukorijenjenost ljudske egzistencije“, uvijek u odnosu spram neke ograničenosti (Fink, 1998: 81), ta ograničenost može biti i kulturna, normativna, legislativna, običajna itd. „Svijest o svijetu uvijek je u igri, i već prije svake predmetne svijesti, upravo kao fundamentalno apriorno znanje o sveukupnosti i cjelovitosti bića. No, najčešće baš skrivena predmetnim znanjem“ (Fink, 1998: 137). Zaklonjenost predmetom, zaklonjenost bićem, pojavnošću upućuje na to da je svijest u presudnoj mjeri proizvod datosti. Normativno nasilje kao praksa i kao datost u određenom momentu sadrži potencijal „ograničavanja“ svijesti i naturalizacije diskriminatornih praksi.

Mediji, pad međusobnog povjerenja i osjećaj nesigurnosti

Brojni su načini na koje kultura potiče nasilje. Prije svega, treba razumjeti da je kultura živa tvar društva, sačinjena od brojnih suprotstavljenih akcija i gledišta, od kojih zavisi i samoaktualizacija kulture i njena autoformulacija. „Kultura jedne populacije nikad nije u potpunosti odgovorna za ljudsko ponašanje, jer uvek postoji određeni raskorak između onoga što član društva treba da uradi i onoga što on zaista radi“ (Tarnier, 2005: 35). No, to što kultura u potpunosti nije odgovorna za ponašanje pojedinca ne znači da kultura nema uticaja na akcije koje subjekt preduzima, odnosno ne preduzima. „Od početka moderne ere kultura je uglavnom sledila Volterovu formulu:

‘Tajna ljudskog umeća je u korigovanju prirode’. Od trenutka kada je proklamovana suprotnost između ‘prirode’ i ‘kulture’ zona koja je nerado data ‘prirodi’ na upravljanje nikad nije prestala da se smanjuje, pretvarajući se, deo po deo, u otkrivanje sukcesivnih ‘tajni umeća’“ (Bauman, 2010: 98–99). Ono što se u pojedinim slučajevima zanemaruje jeste da kultura pretpostavlja određene akte, odnose činjeničnosti za prirodne. Što se nominalno deklarise „prirodnim“, ponekad je rezultat produkcije kulture, odnosno kulturni produkt. Od kada je granica između prirodnog i kulturnog postavljena, u domenu kulture je da proglašava šta jeste prirodnim, odnosno gdje kultura završava, a priroda počinje. Proglašavanjem određenog djelovanja, bilo ono društveno poželjno ili nepoželjno, prirodnim olakšava njegovo prihvatanje i u izvjesnoj mjeri tendira ispoljavanju istog. Nije rijedak slučaj da se nejednakost, agresija, nasilje u određenim situacijama, slučajevima, relacijama proglase prirodnom razlikom, praksom, stanjem koje postoji oduvijek i koje je dijelom nas samih. Najrašireniji oblik kulturne manipulacije vrši se putem medija. Da bi nasilje bilo prihvaćeno kao reakcija, odnosno odgovor, na prijetnju ili ugrožavanje, prevashodno mora biti prisutno u svijesti kao neminovnost ili jedini način koji obećava rezultat. Nasilje u medijima je sveprisutno. Na njega nailazimo od sadržaja namijenjenih najmlađoj populaciji, preko crne hronike, zapaljivih retorika i izvještavanja koje predstavljaju događaje i doživljaje kao nesumnjiv povod za nasilje. Gerbner (1980) je uočio povezanost između količine vremena provedenog u gledanju televizije i količine straha koju osjeća, gdje, takođe, naglašava kako je najveća povezanost između količine straha i televizije utvrđena kod ‘gradskog stanovništva’. Ipak, tamo gdje je nasilje učestalije, televizijski programi ne utiču bitno na porast osjećaja nesigurnosti kod stanovništva (Chiricos et al., 1997). Uticaj medija na naš svakodnevni život je sveprisutan.

Mediji, možemo slobodno reći, utiču na naše viđenje slobode, prava, politike, obrazovanja i svega ostalog čega se možemo sjetiti, a što je vezano za čovjeka i život. Istraživanja su pokazala kako se porast uticaja medija u odnosu na susjedstvo i lične, neposredne kontakte ljudi može dovesti u blisku povezanost s opštim padom povjerenja ljudi u druge ljude i institucije. Uslaner ističe kako se početkom druge polovine dvadesetog vijeka dogodio drastičan pad međusobnog povjerenja ljudi. „Povjerenje u druge ljude palo je sa 58% u 1960. na 35% sredinom 1970-ih, naša manje povjerljiva atmosfera dovela

je do ponovnog povlačenja iz građanskog života i socijalnih veza“ (Uslaner, 1998: 441). Prema riječima Uslanera, „pad povjerenja vrlo je povezan s padom građanskog angažmana“ (Uslaner, 1998: 441). U svrhu argumentacije povezanosti povjerenja i televizije, Uslaner se koristi Putnamovom konstatacijom da su „Amerikanci prije 1940. povjerljiviji, jer nisu bili izloženi televiziji kao djeca. Televizijski učinci počinju rano u životu. Što ste više izloženi televiziji, manje ćete vjerovati u trenutku kada postanete odrasla osoba“ (Uslaner, 1998: 443–444). Televizija i ostali mediji sve su više prostora uzimali živoj riječi i neposrednom kontaktu, te su uticali na sve veću podložnost predstavama koje se posredstvom medija distribuišu. „Čovjek je u fizičkoj blizini svojih ljudi i djeluje s njima u poznatom i prirodnom jedinstvu. Istodobno su sva radoznalost i očekivanje, ili sav strah, usmjereni na drugu gomilu ljudi, koja je jasno odvojena od njih“ (Canetti, 1984: 51). Posluživši se primjerom rasta uticaja televizije, možemo reći kako se povećanje rasta nepovjerenja među ljudima može dovesti u relaciju s rjeđim kontaktima, ili odsustvom istih, i kako je ta promjena učinila ljude podložnijima javnom predstavljanju događaja, i drugih ljudi. Osjećaj straha koji su ljudi ranije imali za druge ljude tako se prenio na druge grupe, one koje su predstavljane kao drugi, kao strani, neprijatelji i slično, posredstvom medija u značajnijoj mjeri nego što je ranije bio slučaj. „Tokom ranog razvoja ljudske individue, bazično poverenje u okolnostima stabilnosti samoidentiteta i okruženja – ontološka sigurnost – ne počiva prvenstveno na osećanju kontinuiteta stvari ili zbivanja. Ona se [...] prvenstveno izvodi iz ličnog poverenja i uspostavlja potrebu za poverenjem u drugo koje opstaje, u ovom ili onom obliku, tokom čitavog života“ (Gidens, 1998: 113). Sve veću povezanost svijeta, posredstvom medija, pratila je sve veća fizička distanciranost ljudi. Tako, u savremenom kontekstu, imamo potpuno derogirano značenje susjedstva, vrlo ograničen fizički kontakt među ljudima, i, povrh svega, izrazito naglašenu interpersonalnu tehnološku oposredovanost. Mjesto stabilnog „drugog“ u koje se ima povjerenja, ono „drugo koje opstaje“, kako navodi Gidens, više se ne veže za susjedstvo. Silom prilika kao da se uloga medija kao posrednika između događaja i subjekta transformisala u samo posredovanje između ljudi. Kako navodi Fink; „Predmet je za svijest takav da uvijek na neki način za nju *važi* baš kao bitkujući, kao upitan itd“ (Fink, 1998: 41). Više od uticaja porodice, ili bliže okoline, svijest ljudi biva podložna uticaju službenih oglašivača, službene

verzije događaja i reklamiranih pristupa razrješenja različitih pitanja. Odsustvo međusobnog povjerenja među ljudima u direktnoj je vezi s porastom osjećaja ugroženosti. „Najstrašnije kod straha je njegova sveprisutnost, on može izmilet i iz svakog ćoška naših domova i naše planete. Iz ulica i sa bleštavih televizijskih ekrana“ (Bauman, 2010: 12). Pad međusobnog povjerenja ljudi najvjerojatnije utiče na to da su ljudi podložniji osjećanju straha.

Mediji, dakle, obrazuju, u manjoj ili većoj mjeri, porodicu, grupe, supkulturu, obrazovanje, ukratko, mnijenje i estetiku, a putem njih transformišu i mobilišu samu kulturu. Naime, nije slučaj da je kultura nedodirljiv entitet (dio duhovno materijalne realnosti), ili entitet nesklon manipulaciji, radi se o tome da je kultura istovremeno i mehanizam i predmet manipulacije (oblikovanja). U okviru svake kulture žive predrasude svake vrste, a tim predrasadama najviše doprinose predrasude drugih o datoj kulturi. Dakle, koliko je kultura aktivan toliko je i pasivan konstrukt.

Kada se kultura definiše isključivo u odnosu spram razlike prema drugima, njeno definisanje vodi se antagonizmom koji je pretpostavljen njenoj samorealizaciji. Ono u korijenu određene kulture prisutno nije nezamjenjivo i nenadoknadivo. Kultura koja vrši uticaj na žive subjekte (jer postoje kulture kojih više nema) istovremeno trpi uticaj tih subjekata. „Na nivou društvene strukture, organizacijski i institucionalni konteksti čine osnovu za društvenu interakciju“ (Centola, 2015: 1296). Održanje kulture zavisi od više faktora, kao npr. realizacije individue kroz kolektiv (npr. biti dobar vjernik, građanin), adaptacije kulture na promjenu, načina reagovanja tradicionalizama na situaciju, korelacije prošlog i budućeg, i tome slično. Neusklađenost kulturnog identiteta u odnosu na promjenu, tj. izazov koji se nameće dovodi često do posljedica koje motivišu kulturalno promovisanje nasilja, što vodi, naposljetku, stavljanju kulture u funkciju mobilizacije svih onih elemenata koji će do nasilja dovesti. 3P (politika–propaganda–predrasuda) često u igru uvode diskriminatorne propise i proširene ovlasti vlasti, a to je preduslov svakog totalitarizma, ili nacizma ukoliko se radi o naciju.

Pojava institucionalnog insistiranja na razlikama i aktivne kulturne uloge u promovisanju osjećaja neophodnosti reagovanja na novo, neadaptirano, daleko, nepoznato, tuđe ili neadekvatno možda bi se mogla povezati s, još aktuelnom, tendencijom sve naglašenije diferencijacije unutar nauka i, iz toga proizašlih, sve specifičnijih

oblika ili vrsta zanimanja. Pojam stručnjaka sve manje ima zajedničkog s idejom čovjeka s visokim nivoom opšte kulture i značenje erudita u savremenom kontekstu služi uglavnom kao oznaka za odumiruće savjesne intelektualce prošloga vijeka. Will Davies je u knjizi *Granice neoliberalizma* pomenuo univerzitet, na kojem su „učionice pretvorene u supermarkete“. Pritom, javni sektor je preplavljen privatnim kompanijama, dok je demokratija postala konkurencija bogatih političkih oligarhija koje funkcioniraju kao karteli. Postali smo subalterni globalnom kapitalu i multinacionalnim kompanijama (Lavić, 2018: 82). Savjesni stručnjaci i odgovorni javno angažovani građani su potisnuti od stručnjaka iz užih, specifičnijih oblasti, i kontekstualno neosvijestjenih pojedinaca, kako tu neobaviještenost o drugima naziva Đerđ Lukač. Senadin Lavić eksplicira suštinu problema indiferentnosti populacije kada su u pitanju javne stvari, politička pitanja i odluke koje se neposredno tiču kvaliteta života ljudi, kao i motive koji se kriju iza toga. On ističe kako je gušenje kritičke svijesti i isključivanje građana iz procesa odlučivanja, njihova neobaviještenost u vezi s pitanjima koja se tiču njihove budućnosti, u vezi s kontrolom društva od strane vlasti. Ta se kontrola osigurava posredstvom medija, neprestanim lažnim izvještavanjem, ciljanim, dirigovanim vijestima (Lavić, 2018: 129). „Oni koji danas omalovažavaju trijumf sebičnog egoizma nad solidarnošću, previđaju činjenicu da raspad starih oblika solidarnosti (sindikati, lokalne zajednice, masovne političke stranke i političke udruge) nije doveo do nastanka dinamičnog individualizma“ (Furedi, 2008: 34). Uže specijalizovanje za određene oblasti razuđuje kriticizam dok se, istovremeno, pojavljuju sveznajući poluobrazovani „ovlašćenici“ koji zauzimaju javni prostor govoreći o politici, totalnosti društvene zbilje, subatomske česticama i geostrateškim interesima. S većom raznolikošću u broju socijalnih pozicija na radnom mjestu ide i promjena broja naselja, klubova ili grupa kojima ljudi mogu pripadati (Centola, 2015). Sve izraženije specifikovanje oblasti ili sfere zanimanja i djelovanja u bliskoj je relaciji i s rastom kompleksnosti društva, odnosno sve većim brojem mogućnosti izbora, opredjeljivanja, pripadanja u savremenom kontekstu.

Veza nasilja i grupne identifikacije

Reanimirani animalni porivi, omogućeni elementom ključnim za formiranje zajednica – osjećanjem ugroženosti, vode kolektivnom nastupu, ili odvojenim nastupima u ime kolektiva, čije su posljedice nerijetko zločini. Na bliska djelovanja „zduženih“, na grupisanje i čvršću povezanost članova grupe podsticajno utiče spoljna prijetnja, bilo da je riječ o stvarnoj ili predstavi iste. „Jedan od naših najranijih i najšire repliciranih nalaza je da podsjetnici na smrt povećavaju nacionalizam i druge oblike identifikacije grupe, čineći ljude više sklonijim onima sličnima sebi i neprijateljskijima prema onima koji su drugačiji“ (Pyszczynski, 2004: 837). Isticanje egzistencijalne ugroženosti od drugih daje prostora mnogobrojnim manipulacijama. „Nosilac moći pokazuje *silu* kada fizičkom manipulacijom utječe na ponašanje potčinjenog pojedinca, *dominacijom* kada otvoreno zahtijeva kod drugog da učini ono što on želi i *manipulacijom* kad utječe na ponašanje drugih premda to otvoreno i eksplicitno ne kaže“ (Kuvačić, 2004: 395). Ciljano, u svrhu stvaranja atmosfere nesigurnosti, mediji u službi politike ne ustručavaju se od interpretacije gestova, akcija, naravi i motiva „drugih“ kako bi se podcrtala razlika između onog MI i ONI. Važnost medija za razvijanje neprijateljskih osjećanja prema kulturama i pojavama naročito je velika kada nedostaje žive veze, bliskog odnosa sa strancima, s drugim kulturama, običajima i praksama. Osjećaj straha koji je posljedica, po potrebi modificovanih, stereotipnih predstava u medijima o ne bliskim kulturama, grupama, i pojedincima, jedan je od ključnih kohezivnih elemenata grupe.

„Na primjer, ako stanovništvo osjeća neki neodređeni višestruki strah, i ako se taj strah izjednači s imigracijom koja se poistovjećuje s rasom, a rasa = siromaštvo = socijalna pomoć = kriminal = gubitak posla = porezi = ugroženost, onda se neodređeni strah pretvara u prepoznatljivu metu koja se može definirati kao MI protiv NJIH i ide u korist onim vođama koji najuvjerljivije zagovaraju stanovitu dozu rasizma i ksenofobije. Ili, uzmimo sasvim različit primjer, ako ljudi izjednačavaju kvalitetu života s očuvanjem prirode i svojim duhovnim mirom, mogu se pojaviti novi politički akteri koji će provoditi novu javnu politiku“ (Castells, 2003: 371).

Nerijetko se usljed isticanja egzistencijalne ugroženosti grupe ili kulture razvija violentnost i atmosfera koja podržava istu gdje, nerijetko birani „drugi“, direktno suprotstavljeni, „strani“ budu

identifikovani kao manje vrijedni, nepoželjni, ili kao opresori. Kako ističe Niče u *Genealogiji morala*, „*de faire le mal pour le plaisir de la faire*«, uživanja u vršenju nasilja: a ovo uživanje biće utoliko veće ukoliko je poverilac niže na društvenoj lestvici, i iako mu može izgledati kao najukusniji zalogaj, pa čak kao predosećanje višeg ranga“ (Niče, 1990: 61). U korijenu povoda desakralizacije života stranim optuženicima, stoji isticanje vlastite primarnosti kod počinitelja i neuvažavanje razlika koje iz toga proizlazi i koje vodi imperativu njihovih ukidanja. „Čovjek gura nešto od sebe, u nižu grupu, pri čemu se pretpostavlja da on sam spada u grupu boljih. Čovjek uzdiže sebe ponižavajući druge. Smatra se prirodnim i nužnim da postoje dvije strane, koje zastupaju suprotne vrijednosti. Bez obzira na to što se smatralo dobrim, ono postoji zato da bi se razlikovalo od zla. Čovjek sam određuje što pripada jednom, a što drugom“ (Canetti, 1984: 247). Prema Sorokinu (1948), za postojanje vitalnog i produktivnog društva neophodno je postojanje saosjećanja kod ljudi. Sorokin izdvaja saosjećanje kao ključan preduslov grupnog osjećaja, zato što određeni osjećaji, emocije postaju zajednički članovima grupe, što je preduslov postojanja jednog stabilnog i čvrstog ‘mi’. Slabljenje grupnog uticaja, kao posljedica nastupanja vala zapadnih individualističkih vrijednosti, kao da potvrđuje Sorokinovu tvrdnju, konkretno, moralni pad i pad produktivnosti u mnogim društvima. Ipak, ostaje otvoreno pitanje da li je pad solidarnosti zaista na djelu, i na koji način je moguće dovesti u korelaciju nivo solidarnosti i društvene angažovanosti u savremenom kontekstu.

Posredstvom medija konkretizuje se jedno šire MI. Stvaranje izvjesne grupne solidarnosti bilo bi pogrešno dovesti u vezu samo s antagonizmom sa stranim, spoljašnjim. Kroz prepoznavanje identičnih socijalnih, materijalnih uslova života, preko habitusa, ostvaruje se i jedna šira rekognicija, prepoznavanje. Prema Menelu, važno je istaći, „ljudi djeluju u skladu sa svojim vlastitim ciljevima - ciljevima koji su dijelom oblikovani njihovim iskustvom u međuzavisnosti s drugim ljudima od rođenja [...] a koje slijede na način koji je manje ili više ograničen ovom međuzavisnošću. Ove pojedinačne aktivnosti, od kojih je svaka u određenom smislu planirana i zamišljena, često se isprepliću kako bi proizvele društvene procese koje niko nije planirao ili namjeravao“ (Mennell, 1995: 5). Koleman je stava kako je potrebno govoriti o „resursima“ i „kontroli“ da bi postojala volja subjekata za interakcijom. Ako jedan subjekt kontroliše neki resurs

koji je drugom subjektu potreban, interakcija će biti uspostavljena (Delić – Šarić – Sadadinović, 2018: 35). Koliko je neko društvo slobodno, najbolje se da ispitati kada se utvrdi uolikoj su mjeri ciljevi ljudi slični, istovjerni, i uolikoj mjeri su isti direktno vezani sa samom tom jedinkom. Tamo gdje su ciljevi usmjereni ka vani, gdje je cilj pobjeda ideološke, političke, filozofske, naučne ili bilo koje druge „jedinstvene“, „velike“, „krovne“ ideje, kod izrazito velikog broja ljudi, možemo tvrditi, u većini slučajeva, visok nivo socijalne neslobode. Na isti način, identičnost usmjerenosti velikog broja ljudi daje povoda mišljenju kako su isti ti ljudi bili izloženi identičnom uticaju, što, opet, može govoriti u prilog postojanju sile koja doprinosi neslobodi unutar društva. Ako govorimo o zabrinjavajućoj „jedinstvenosti“, tu je riječ o brizi zbog potencijalnog prisustva prakse poistovjećivanja. Stvar je u tome da se u slučaju zabrinjavajućeg nivoa podudarnosti, preklapanja pojedinačnih htijenja, aspiracija, tendencija, usmjerenja, kod velikog broja ljudi potvrđuje kako su identiteti tih ljudi proizvod zajedničkog izvora te da su isti ti ljudi dali mali ili nikakav doprinos „konačnom“ obliku svoje personalnosti. Kada je riječ o nečemu takvom, o grupno istkanim „identičnostima“, odriče se spontanost društvenim procesima, čime se nesloboda promiče pod kredom mnogih drugih sloboda, najviše onih grupnih; etničkih, nacionalnih i sl.

S druge strane, koliko moći je u stanju imati izdvojena jedinka. U izvjesnom smislu teško je uopšte govoriti o moći ako ne postoji grupa, tradicija ili poredak koji tu moć potvrđuju. „Moć odgovara ljudskoj sposobnosti ne samo delanja, već delanja u saglasnosti. Moć nikada nije svojstvo pojedinca; ona pripada grupi i postoji samo onoliko dugo koliko se grupa drži zajedno. Kada za nekog kažemo da ‘ima moć’, mi, u stvari, kažemo da ga je izvesna grupa ljudi ovlasila da dela u njihovo ime. Onog trenutka kada ta grupa od koje potiče moć [...] iščezne, ‘njegova moć’ takođe nestaje“ (Bjelajac, 2013: 411). Bjelajac nesumnjivo potencira pitanje političke moći te ovlašćenosti istupanja pojedinca u ime grupe koja je član. Ova formulacija je možda oprečna Markuzeovoj formulaciji subjekta kojeg sem „spoznajno-teorijskog ja označava i način opstojanja; način opstojanja jednog »svjesnog« jedinstva „koje se razvija u antagonističkome procesu“ (Marcuse, 1987: 23). Realna ili izrežirana prijetnja grupi percipira se istovremeno kao i direktno ugrožavanje članova te grupe. „Napad na masu izvana može samo ojačati masu“ (Canetti, 1984: 17). Iz strukture

odnosa u grupi i usklađenosti istih potencijalno zavisi i količina moći koju ta ista grupa ima. Ugrožavanje ustaljenih grupnih odnosa, grupne strukture i provjerenih mehanizama autoregulacije dovodi u pitanje i samo značenje, odnosno značaj grupe kojoj se pripada, i, još naglašenije, formira izazovnu situaciju u kojoj pojedinci moraju reformulisati mjesto i važnost grupe kojoj pripadaju i vlastite pozicije u istoj.

Globalizacija je proces koji najviše doprinosi formiranju izazova reformulacije značenja pripadnosti i percepciji nasilja kao odgovora na represiju ili uticaje koji ugrožavaju opstanak ili zaživljavanje određene kulture ili prosto grupe koja je u određenom odnosu podređenosti u odnosu na 'opresora'. „Može se reći da je 'svet kakav je proizvela savremena globalizacija natopljen... strukturalnim nasiljem'. Kada razmišljamo o globalizaciji, koristan je i koncept epistemičkog nasilja, uporne marginalizacije i 'ućutkivanja' nezapadnih glasova unutar različitih, ne samo zapadnih diskursa i 'praksi znanja'...“ (Ćirjaković, 2015: 7). Unutar strukturalnog nasilja, pod kojim se najčešće aludira i na normativno krčenje puta za proboj zapadnih vrijednosti u nezapadna društva, brojni su oni koji smatraju da proces globalizacije doprinosi urušavanju lokalnih kultura i vrijednosti te da u sebi sadrži opasnu tendencioznost kulturne homogenizacije svijeta. „Ista logika koja pokreće nacionalizam, i sve njegove oblike, također pokreće pokrete kakav je multikulturalizam. Unutar nacionalizma postoji pretpostavka o potrebi i ključnoj ulozi zajedničke kulture, jezika i/ili osjećaja identiteta. Unatoč važnosti te tvrdnje, njegova koherentnost, *qua* multikulturalizma i multinacionalizma, tako implicitno potkopava iznutra“ (Vincent, 2006: 217). Određene 'zapadnjačke' norme ponašanja direktno su suprotstavljene tradicionalnim vrijednostima nekih društava. Veliki broj terorističkih grupa u svojim propagandnim materijalima podvlači kako smatra pogubnim za tradicionalne vrijednosti i vjerske kanone uticaj Zapada, i praksu širenja istih na tradicionalistička, nerazvijena nezapadna društva.

Nasilje se javlja kao odgovor na praksu, na djelovanje sila koje ugrožavaju jedan stabilan kosmos odnosa, institucija i vrijednosti. Ugrožavanje pozitivno doživljene, vrednovane, percipirane „ustaljenosti“ u vidu političkog uređenja, vladajućeg poretka, kulture, ulančava i pojedinca u tu ugroženost. Stabilnost, sigurnost, fizička, egzistencijalna, materijalna i izvjesnost ispunjenja očekivanja u budućnosti u neposrednoj su ovisnosti o društveno-političkoj situaciji

unutar koje je socijalni status zadobijen i u kojem je percepcija budućnosti konstituisana. Upravo zato se razvija naglašeno negativan odnos spram novih uticaja koji dovode u pitanje neke od bitnih elemenata određene kulture. Globalni zahvati na polju kulture mogu se povezati s intenziviranjem nasilnih, violentnih praksi širokih razmjera, ali i s pojedinačnim momentima u kojima nasilje eskalira i kao reakcija na stanje u društvu ili praksu koja se čini u istom. „Od hrane koju konzumiramo do straha zbog djece, prestrašenost je postala kulturalno sankcionirano prenavljanje koje prožima sve aspekte života“ (Furedi, 2008: 8). Normativno nasilje najčešći je i najizvorniji povod organizovanog antidržavnog nasilja, terorizma i mnogih individualnih nasilnih pojedinačnih istupa kojima se kani pridobiti pažnja za neko pitanje od kulturne ili političke važnosti. Izgovor za nasilni odgovor, reakciju, teroristi nalaze u razlici, baš poput opresora. Razni su oblici nasilja koje se propagira; međuetničko, vjersko, klasno, rasno. „Čim neka životinja vidi drugu životinju, ona se s njom u duši odmerava; a isto tako su činili ljudi iz perioda divljaštva. Iz toga sledi da je tada svaki čovek sebe upoznao gotovo samo s obzirom na svoje odbrambene i napadačke moći“ (Niče, 1984: 73). O bilo kojoj vrsti nasilja da je riječ, u korijenu zahtjeva za nasilnom reakcijom, najčešće, stoji obrazloženje da je grupacija određene pripadnosti na određeni način učinila štetu „primarnim“, i da je sukob elementaran instrument ispravljanja nepravde i odgovaranja od miješanja u „unutrašnje“ stvari.

„Onaj tko je nasilno odgojen kanalizira vlastitu agresiju time što se identifikira s nasiljem kako bi ga dao dalje i oslobodio ga se; tako se subjekt i objekt, u skladu s obrazovnim idealom Hegelove pravne filozofije, realno identificiraju“ (Adorno, 1979: 275). Subjekt, što možemo zaključiti iz prethodnog Adornovog navoda, aktivno prenosi violentnost na druge, čime nasilje postaje sve raširenije. Osobe se najčešće oslobađaju agresije vršeći agresiju na drugim ljudima. „Istraživanje tokom proteklih 20 godina otkriva da je kontekst susjedstva važan za razumijevanje odnosa između straha od kriminala i pojedinačnih ishoda ponašanja. Na primjer, Cobbina, Miller i Brunso (2008) kvalitativnim razgovorima s muškim i ženskim adolescentima pokazali su da je odbrambeno ponašanje mladića oblikovano njihovim percepcijama o karakteristikama komšija, uključujući i strukturu prijateljskih mreža i pojavu prijetnji u njihovim zajednicama“ (Y., Yuan, S., McNeeley, 2018: 3). Za Kanetija, ono što omogućava

održanje mase jeste uvijek druga masa, odnosno pretpostavka održanja grupe jeste postojanje druge grupe (Canetti, 1984: 51). Bilo da je riječ o susjedstvu, političkom pokretu ili naciji, nivo, odnosno količina zastupljenosti nasilnog reagovanja i prisustva straha kod ljudi zavisi od percepcije drugih grupa o kojima postoji jasna, živa predodžba u prvoj grupi. Sama percepcija može biti proizvod medijski oposredovane interpretacije i potencijalni katalizator nasilnih zbivanja. „Nasilje se ne može zaustaviti bez nasilja. Zbog toga nasilju nema kraja. Svako želi da njegova bude poslednja, i tako se ide iz odmazde u odmazdu, a da se nikada zapravo ne dođe ni do kakvog pravog zaključka“ (Žirar, 1990: 34). Takođe, mediji su nužno pomoćno sredstvo za dobijanje podrške povodom normativnih, institucionalnih mjera koje produbljuju razlike među ljudima.

Socijalni kontekst bliže zajednice i kvalitet života pojedinca u velikoj mjeri određuju i potencijal nasilnog reagovanja ljudi, odnosno ključno određuju nivo prisustva agresivnog ponašanja u društvu. Pobjedu nacističke vlasti, primjera radi, u Njemačkoj omogućila je ponajviše hiperinflacija. No, kako implicira Kaneti, status poražene sile, sam poraz ostavio je i snažnije posljedice na njemačku naciju. Kaneti ističe da je masovni simbol Njemačke po okončanju rata s Francuskom 1870/71. bila vojska (Canetti, 1984: 148). Demilitarizacija koja je uslijedila po njemačkoj kapitulaciji 1918. godine, dodatno je naglasila prisustvo drugog, neprijatelja, onoga na koga se obraća pažnja, vječnog suparnika, neprijatelja. Kaneti „*trenutak začeca nacionalsocijalizma*“ označava i ranije, u 1914. „O tome postoji jedna Hitlerova izjava, čiju istinitost ne treba dovoditi u pitanje: on opisuje kako je nakon izbijanja rata pao na koljena i zahvalio Bogu. Za njega je to bilo presudno iskustvo, jedini trenutak u kojem je osjetio da su masa i on jedno“ (Canetti, 1984: 149). Pomenuta hiperinflacija govori u prilog relevantnosti ekonomske uslovljenosti, situacionizma i nejedinstva akademske reakcije za doprinos uslovima koji pogoduju manipulaciji populacijom i, a to posebno treba istaći, formiranju tijela koja će izboriti, osigurati prvenstvo specifične grupe na račun svih ostalih. Baza tog privilegovanja u principu odgovara načelu homofilije. „Načelo homofilije je jednostavno da „voli“ privući: Mi imamo tendenciju da stupimo u kontakt s ljudima koji dijele društvene karakteristike s nama“ (Centola, 2015: 1301). Problem nastaje kada se specifična odrednica proglašava kanonom, a određen skup karakteristika se proglašava pravilom, i gdje se

razlika, diferentnost proglašava nelegitimnom, pogrešnom, štetnom. Drugim riječima, načelo homofilije se kompromituje u koncept istorodnosti, identičnosti, gdje se sličnost formuliše kao uslov participacije, neophodan preduslov egzistencije. „Tvrdeći da sama homofilija nije dovoljna za objašnjavanje strukture mreža, Blau i Schwartz naglašavaju središnju ulogu konsolidacije u određivanju kolektivnih svojstava novih društvenih mreža. Kao što Blau definiše, konsolidacija je korelacija između osobina u populaciji. Na primjer, ako su rasa i prihod izrazito u korelaciji, onda znajući nečiju rasu podrazumijeva se da možete tačno predvidjeti njen prihod. Što je društvo konsolidovanije, više varijabli je međusobno povezano“ (Centola, 2015: 1297). Tako su svi Jevreji viđeni kao lihvari, zelenaši koji su u posjedu ogromnog bogatstva, Sloveni kao radna snaga, usljed dugotrajne prakse eksploatacije radnika na Balkanu i sl. Fridrih Niče u *Genealogiji morala* ističe kako je „surovost sačinjavala veliku prazničnu radost primitivnih ljudi i zbilja bila sastavni deo maltene svake od njihovih radosti; s druge strane, kako se prostodušno, kako se nevino pojavljivala njihova potreba za surovošću, ako su načelno baš »nezainteresovanu pakost [...] postavljali kao normalno čovekovo svojstvo – dakle, kao nešto čemu savest od srca veli »da«!“ (Niče, 1990: 62). „Circulus identifikacije, koja konačno uvijek identificira jedino samu sebe, povuklo je mišljenje koje ne trpi ništa izvan sebe: njegova je zarobljenost njegovo vlastito djelo. Takvu totalitarnu pa stoga partikularnu racionalnost povijesno je diktirala ugroženost od prirode. To je granica te racionalnosti. Identificirajuće mišljenje, izjednačavanje svega što to nije, u strahu perpetuirala ovisnost o prirodi. Neosvijesteni um do ludila je zaslijepljen pred svime što izmiče njegovom gospodstvu. Za sada um je bolestan; umom bi postao tek kada bi se od toga izliječio. Još i teorija otuđenja, ferment dijalektike, isprepliće potrebu približavanja svijetu, koji je heteronoman i utoliko iracionalan, potrebu da se, po Novalisovim riječima, bude »svuda kod kuće«, s arhaičkim barbarstvom zbog kojeg je subjekt, koji čezne, nesposoban za to da voli ono što je tuđe, što je drukčije; sa žudnjom za gutanjem i upijanjem. Kada ono tuđe ne bi više bilo ozloglašeno, otuđenja jedva da bi bilo“ (Adorno, 1979: 152).

„Male grupe u društvu nude virtualni, ali rijetko pravi odgovor na kolektivnu zbunjenost svojih članova. Oni mogu dotaknuti samo teme u svojoj sredini, ali ne veće nepodržane objektivnosti pod kojima su ti subjekti svedeni“ (Rosenwald, 1975: 256). Unutar

malih grupa stoga se održava antagonizam spram širih globalnih perspektiva i uopšte prema idejnim okvirima koji produbljuju pitanje značenja pojedinca u svijetu. Kao odgovor na takve izazove unutar takvih grupa nastoji se održati ili izazvati atmosfera nepovjerenja prema svim neizvornim, stranim, novim idejama, stavovima i vrijednostima. Prema Niče, združivanje stanovništva „koje je bilo otpočeto s nasiljem, privodilo se kraju samo s pukim nasiljem“, sama država se, prema njegovom mišljenju, „pojaviła kao strašna tiranija, kao razorna i surova mašinerija“ (Niče, 1990: 83). Govoreći o krajnosti kakva je nasilje potaknuto normativom, odnosno stvaranje mogućnosti za kažnjavanje „krivih“, Adorno nam skreće pažnju na instrumentalizaciju žrtve. Žrtva nije pojedinac, čovjek, zapravo nije ništa više do osuđenik. Krvnik nije i zločinac, već, u vlastitom tumačenju, misionar, on čini nešto neophodno, korisno, s određenim ciljem. „Efikasnost kolektivnog transfera je doslovno veličanstvena upravo zbog toga što ljude lišava jednog saznanja, saznanja o vlastitom nasilju, sa kojim oni nikada ne bi mogli da žive zajedno“ (Žirar, 1990: 90). Sa stanovišta žrtve imamo potpuno drugačiji ugao identičnog procesa. „Individui se oduzima i ono posljednje i najsiromašnije što joj je bilo preostalo. To što u logorima nije više umirala individua nego primjerak, moralo je aficirati i umiranje onih koji su tu mjeru izbjegli.[...] Auschwitz potvrđuje filozofem o čistoj identičnosti kao smrti“ (Adorno, 1979: 295). Ubijanje, egzekucija, eliminacije tako nisu pojedinačni čin, odluka, djelo subjekta, nego kolektivna akcija. Pojedinac se poistovjećuje s kolektivom u tolikoj mjeri da se povodi onim što se unutar grupnog, „zajedničkog“ smatra razložnim i neophodnim. Naspram njega, žrtva nije neprijatelj, nema ličnih osjećanja poput mržnje i neprijateljstva, već se tretira kao pošast, to je misija, stvar, akcija od koje zavisi dobrobit „naših“. Ono što fizičkom nasilju prethodi, i što ga u konačnici legitimiše i proglašava adekvatnim jeste normativno nasilje.

Prema Batler, „normativno nasilje ne pogađa sve subjekte – već su prinudi prvenstveno izloženi marginalni i subalterni akteri koji se ne uklapaju. Za ostale, norma je izraz normalnosti, redovnog stanja čije ‘održavanje’ ne zahteva poseban napor, niti povlači sa sobom bilo kakve nevolje“ (Ćirjaković, 2015: 8). Normativno nasilje daje mogućnost postupne, neprimjetne marginalizacije „neadekvatnih“. U praksi, riječ je o ozakonjivanju nipodaštavanja. Postupnost u pogledu ostvarivanja mogućnosti proširenja dosega i kapaciteta normativnih

mjera ostvaruje se sistematskim, planskim odstranjenjem iz institucija svih onih koji bi proglasili skandaloznim ozakonjivanje pravne nejednakosti. „Antisemitizam je dostigao vrhunac kada su Jevreji istovremeno izgubili svoje javne funkcije i uticaj i ostali bez ičega, samo sa bogatstvom“ (Arent, 1998: 4). Hana Arent ističe da „pitanje šta je uspeh a šta neuspeh u totalitarnim uslovima uglavnom zavisi od organizovanja i terorisanja javnog mnjenja. U potpuno fiktivnom svetu, neuspesi se ne moraju beležiti, priznavati i pamtiti. Činjenice postoje samo u netotalitarnom svetu“ (Arent, 1998: 396).

Promovisanju univerzalne primarnosti vrste, roda, nacije, naroda pridružuje se izolacija, i to shvaćena dvojako; kao identifikacija neodgovarajućih (diferentnih) svih onih koji sebe sagledavaju u okviru vrijednosti koje nisu u potpunosti usklađene u odnosu na zahtijevanu formu, i kao depersonalizaciji drugosti. Bergmanov film „Persona“ savršeno ilustruje fenomen depersonalizacije; – reći subjektu da nije ono što smatra da jeste, i to ponoviti toliko puta koliko je potrebno da u to povjeruje. Izolacija, da bude jasnije, govori u prilog spornog odnosa koji vrijednosti iz vlastite kulture, koje se shvataju opštim, ne prenosi na određene druge kulture. Pomenuta dvojakost izolacije, određena bliže, ilustruje dvije pojavnosti koje su međusobno uslovljene; izolaciju pojedinačnog iz opšteg i pretpostavljanje tog „specifično“ pojedinačnog za opšte. „Što se područstvljenje neumitnije nameće svim momentima ljudske i međuljudske neposrednosti, to je manje moguće prisjetiti se kako je čitavo to tkanje nešto nastalo; to je više neodoljiv privid prirodnosti. Ovaj privid postaje sve jači što se svijest ljudi više udaljuje od prirode; priroda postaje neodoljivom poredbom za ropstvo“ (Adorno, 1979: 292). Normativno nasilje utiče na to da se razlike i represija, predrasude osjećaju kao nešto prirodno, neophodno, svrsishodno.

Normativno razlikovanje, odnosno institucionalno obespravljanje izolovanih, malih i nesrodnih grupa za sobom povlači i zaborav pojedinačne zadešenosti ili, sartrovski rečeno, bačenosti u svijet. Srodno postaje primarno, a delegitimiranje manjinskih grupa izvjesno je u stanju izazvati osjećaj privilegovanosti kod većinske, povlaštene ili nadređene grupe. „Normativno nasilje može biti shvaćeno kao oblik strukturalnog nasilja, ali i kao nezavisna forma nasilja, deo procesa normalizacije strukturalnog nasilja, što je predloženo u analizi marginalizacije indijanskog stanovništva u Peruu. Tu je strukturalno nasilje definisano kao ‘proces institucionalizacije nejednakosti koji

sprečava ljude da zadovolje osnovne potrebe, i nasilje koje nastaje usred te nejednakosti', dok je nasilje normi posmatrano kao 'proces naturalizacije te iste nejednakosti' (Ćirjaković, 2015: 19). Cilj institucionalnog djelovanja i legislativnih intervencija kojima se odriču prava konkretnim grupama jeste stvaranje mogućnosti za otvoreno pokazivanje neprijateljstva spram potlačenih, davanje prilika derogiranja prava grupa i pojedinaca. Istovremeno, strukturalno djelovanje, odnosno institucionalna praksa oblikuje kulturne obrasce, formira prihvatljivi okvir kulturne reprodukcije. U vrlo kratkom vremenskom razdoblju, kultura može postati odraz političke prakse i minucioznih tendencija zvjerskog nipodaštavanja diferentnog i drugačijeg, subjektivnog, zasebnog, nebliskog.

Na koji način je moguće odgovoriti na praksu legitimacije nejednakosti, obespravljanja „neodgovarajućih“ kategorija stanovništva, jedno je od najtežih pitanja u vezi s instrumentalizacijom razlika i kulturnom reprodukcijom simbola i sadržaja koji potenciraju „niževrijednu“ kakvoću drugih. Džudit Batler smatra kako se prostor za djelovanje u cilju ukidanja, eliminacije odnosa nejednakosti nalazi u performativnosti. „U kontekstu normi, performativnost možemo posmatrati kao praksu koja '(re)konstituište i instancira' normu koja obezbeđuje prepoznatljivost i razumljivost subjekta, te mu, samim tim, omogućava da deluje i 'pruža određeni otpor normi koja ga je oblikovala' (Loizidou, 2008: 154). Batler je istakla da norme nisu statične i da je otpor 'ukorenjen u praksi koja legitimiše' samu normu – norme 'mogu biti transformisane od strane subjekata koji pomoću njih bivaju formirani' (Loizidou)" (Ćirjaković, 2015: 16). Performativnost je u određenom smislu i nastojanje, pokušaj, namjera demistifikacije normativnog okvira, odnosno prakse koja proizlazi iz normi. Subjekt osvjetljava i pojednostavljuje realno značenje političke prakse i posljedica ustanovljene normativnosti u konkretnom društvenom poretku. Kroz „izvedbu“, kroz „akt“, „djelo“, „instalaciju“, „pokret“, „gest“ nazire se mogućnost subjektivnog odgovora etatizmu koji rasijava ksenofobiju. Performativnost osvjetljava subjekt, reaktualizuje ga i preko njega se ukazuje na socijalnu, normativnu, običajnu, ili neku drugu, uslovljenost koja u manje ili više bitnom ili presudnom momentu određuje njegovu mogućnost djelovanja. Subjektovo očitovanje, istupanje svjedoči postojanje njega i, posredno, preko njega konkretne realne datosti koja je posljedica aktuelne, ili minule politike.

U filmu Džoker (Joker, 2019), ključni momenat filma čini šala: „Šta dobiješ kada pomiješaš psihičkog bolesnika i društvo koje ga je zapostavilo? – Dobiješ ono što zaslužuješ.“ Iskrsava pitanje: –Može li terorizam, kada je u pitanju čin pojedinca, biti smatran ekstremnim vidom performativnosti? Da li je moguće da je u situacijama kada se pritisak osjeća nepodnošljivim, vidjeti ekstremno nasilje kao eksternu demonstraciju interne razorenosti čovjeka?

„Globalna kultura (na znanju zasnovana kultura) postavlja kulture u interaktivni odnos koji postaje omogućen globalnom primjenom informacijske tehnologije na kulturu i stvaranjem međunarodnih organizacija za područje kulture“ (Ibrulj, 2005: 165). Internacionalizacija kulture, odnosno pomjeranje lokusa van nacionalnog okvira, ugrožava strukturu vrijednosti na kojoj ta određena kultura stoji, i koje iz nje proizilaze. Menel (Mennell) ističe da je „civilno društvo stvaranje istorijskih okolnosti, a u mnogim dijelovima svijeta ove okolnosti se nikada do sada nisu pojavile“ (Mennell, 1995: 3). U mnogim dijelovima svijeta, dakle, „internacionalna“ kultura umanjuje značaj kulturama koje se vežu za neki prostor. Antagonizam globalizma i lokalizma u kontekstu kulture naglašava da „kultura pretendira na smisao“ (Adorno, 1979: 88), a to je u savremenom kontekstu najčešće izraz sukobljenosti kultura, njihove nasamjerljivosti i njihove bezuslovne međusobne upućenosti. Kao izraz naglašavanja vanjske prijetnje grupno je sve manje efemernije. Normativno nasilje se javlja i kao način, pokušaj održavanja bitnosti grupe, to jest očuvanja, održanja moći na određenom prostoru. Kada je slučaj da je nasilje produkt osjećanja šire, fundamentalne ugroženosti, možemo govoriti o nasilju kao proizvodu kulture, kao ozakonjivanju nejednakosti kojom se nastoji zadobiti, osigurati manja nejednakost među kulturama preko privilegovanog statusa grupe unutar društva koje potencira vlastitu ugroženost.

ZAKLJUČAK

Normativno nasilje stoji u korijenu legitimacije desakralizacije ljudskog života. Normativno nasilje istovremeno je uobličeno unutar kulture i oblikuje kulturu. Ova vrsta nasilja je posljedica postojanja nesrazmjernih moći unutar jednog društva i nastojanja da takva nesrazmjernost dobije svoje pravno utemeljenje. Takođe, normativno nasilje produbljuje jaz između zajednica, grupa ljudi i svih onih subjekata koji ne pripadaju „povlaštenima“. U savremenom kontekstu mjesto susjedstva i ličnih, porodičnih veza zauzeli su nacija, država, narod, ponajviše zahvaljujući svakodnevnoj podložnosti sadržajima koji se u medijima plasiraju, a koji su promišljeni i tendenciozno idu ka obrazovanju stavova i vrijednosti kod ljudi. Ponajveću ulogu u tome je imala televizija, sada bismo već mogli reći da je to mjesto preuzeo internet. Percepcija utemeljenosti, prihvatljivosti, adekvatnosti, ispravnosti djelovanja, postupanja, reagovanja u bliskoj je vezi s institucionalnim, normativnim praksama koje su prisutne u konkretnom poretku.

Kada je nasilje produkt osjećanja šire, fundamentalne ugroženosti, možemo govoriti o nasilju kao proizvodu kulture, kao ozakonjivanju nejednakosti kojom se nastoji zadobiti, osigurati manja nejednakost među kulturama preko privilegovanog statusa grupe unutar društva koje potencira vlastitu ugroženost. Kultura je u bliskoj vezi s normativnim okvirom zajednice. Zapravo, veza između normativnosti i kulture je dvostruka. Uspostavljanje određenog normativnog okvira tvori kulturnu zbilju društva, dok, istovremeno, kultura omogućava uspostavljanje normativnosti zajednice, grupe, društva. Predrasude prisutne u određenoj kulturi pretpostavka su ozakonjivanja isključenja grupa i pojedinaca iz učešća u donošenju odluka, i korak su ka eliminaciji univerzalne jednakopravnosti stanovnika. Umjesto toga, pripadnost, prikladnost, srodnost ističu se kao pretpostavka valjanosti, vrijednosti, relevantnosti pojedinca.

Pri isključivom promovisanju vrijednosti grupe otvara se perspektiva diskriminirajućem odnosu prema drugim grupama, naročito ako se kulturna posebnost grupe ili zajednice ističe u kontekstu nedobronamjernosti drugih grupa. „Kultura pretendira na smisao“ (Adorno, 1979) i kao takva uvijek određuje okvir društvenoprihvatljivog ponašanja. Predstavljena smislenost kolektivnog činjenja, djelovanja, reagovanja, rezonovanja tvori mogućnost zloupotrebe kulture za

produkciju i reprodukciju nasilja, konkretno za stvaranje normativnih pretpostavki za povlašćivanje jedne kulture ili grupe iznad ostalih. Normativno nasilje kanališe, usmjerava agresiju i negativna osjećanja na konkretnu grupu, zajednicu, na ljude određene vrste ili određenih stavova, kako bi potvrdila vlastitu homogenost te kako bi se što uspjelije mogla odrediti u odnosu spram susjednih država i kultura. Nacionalna kultura uporno potencira svoju izvornost, ukorijenjenost i prvotnost, a normativno nasilje joj u izvjesnom smislu daje još izvornije značenje krajnje pojednostavljujući poistovjećivanje među stanovništvom. Uproštavanje poistovjećivanja čini se preko porijekla, izgleda, imena, vjeroispovijesti, socijalnog statusa, porijekla, političke ili seksualne orijentacije i tako dalje. Normativna praksa uvođenja i intitucionalizacije promocije nejednakosti samo olakšava rekogniciju poželjne grupe karakteristika, odnosno ljudi koji su nosioci istih. Normativno nasilje je uvijek korak ka „materijalizaciji“ nasilja, ka porobljavanju „drugosti“. Zapravo, riječ je o ostvarenju grubog prvenstva koje negira izvornost na univerzalan način, kroz pripadnost čovječanstvu, vrsti. Posredstvom nasilja koje je posljedica postavki, vrijednosti i praksi unutar određene kulture, načelo homofilije se kompromituje u instrumentalizaciju razlika, konturnu predstavljenost individuuma, u razornu silu destrukcije kojoj je u osnovi namjera za što većom rasprostranjenošću. Izvor, motive violentnosti nerijetko nalazimo unutar same kulture, koja je i sama posljedica određenog nasilja. O karakteru, načinima na koje kultura utiče na pojavu nasilja i mjeri u kojoj je kultura za nasilje odgovorna, možda i nije moguće dati odgovor.

Kultura na mnogo načina utiče na akumulaciju i pojavu nasilja u društvu. U mnogim slučajevima možemo govoriti o nasilju kao uzroku pojave, odnosno eskalacije nasilja, naročito kada je riječ o međugrupnom nasilju. Nerijetko se svojstvenost neke grupe predstavlja kroz razliku spram drugih grupa, a nasilje se nameće kao neophodna mjera zaštite i prevencije neprijateljskog djelovanja na grupu. Kultura, između ostalog, proizvodi nasilje kroz prisutnu tendencioznost predstavljanja diferentnog kao ograničavajućeg, ugrožavajućeg za grupu čija se primarnost kontinuirano ističe.

LITERATURA

- Adorno, T. (1979). *Negativna dijalektika*, Beograd: BIGZ
- Arent, H. (1998). *Izvori totalitarizma*, Beograd: Feministička izdavačka kuća 94
- Bauman, Z. (2010). *Fluidni strah*, Novi Sad: Mediterran publishing
- Bjelajac, Ž. (2013). *Nasilje kao oblik socio – patološkog ponašanja*, Kultura polisa, god. X br. 22, str. 409-425
- Boesch, C. (2012). *The ecology and evolution of social behavior and cognition in primates*. In J. Vonk & T. K. Shackelford (Eds.), *Oxford Library of Psychology. The Oxford handbook of comparative evolutionary psychology* (p. 486–503). Oxford University Press.
- Castells, M. (2003). *Kraj tisućljeća*, Zagreb: Golden marketing
- Centola, D. (2015). *The Social Origins of Networks and Diffusion*, *American Journal of Sociology*, 120(5), 1295-1338.
- Chiricos, T., Eschholz, S., & Gertz, M. (1997). *Crime, News and Fear of Crime: Toward an Identification of Audience Effects*, *Social Problems*, 44(3), 342-357
- Ćirjaković, Z. (2015). *Normativno nasilje u eri globalizacije*, Beograd: Fakultet za medije i komunikacije, Univerzitet Singidunum
- Delić, Z., Šarić, H., Sadadinović, A. (2018). *Socijalni kapital i socioekonomski razvoj Bosne i Hercegovine*, Tuzla: In-scan
- Fink, E. (1998). *Uvod u filozofiju*, Zagreb: Matica hrvatska
- Furedi, F. (2008). *Politika straha*, Zagreb: Antibarbarus
- Gidens, E. (1998). *Posledice modernosti*, Beograd: Filip Višnjić
- Ibrulj, N. (2005). *Stoljeće rearanžiranja*, Sarajevo: Filozofsko društvo Theoria
- Komšić, I. (1999). *Automatizacija i humanizacija*, Sarajevo: Međunarodni centar za mir
- Kuvačić, I. (2004). *Uvod u sociologiju*, Zagreb: Golden Marketing
- Lavić, S. (2018). *Zaborav razlike*, Sarajevo: Dobra knjiga

- Loizidou, E. (2008). *Butler and life: law, sovereignty, power* In: Carver, T. and Chambers, S.A. – *Judith Butler's Precarious Politics: Critical Encounters*, Routledge - Abingdon, UK, str.145-156
- Marcuse, H. (1987). *Um i revolucija*, Sarajevo: Veselin Masleša
- Mennell, S. (1995). *Civilisation and Decivilisation, Civil Society and Violence*, Irish Journal of Sociology, Vol 5, pp. 1-21
- Muminović, R. (1998). *Uvod u filozofiju*, Sarajevo: Sarajevo publishing
- Niče, F. (1984). *Osvit*, Beograd: Rad
- Niče, F. (1990). *Genealogija morala*, Beograd: Grafos
- Pyszczynski, T. (2004). *What Are We So Afraid Of? A Terror Management Theory Perspective on the Politics of Fear*, Social Research, 71(4), 827-848.
- Rosenwald, G. (1975). *Small Groups and the Family in Society*, Social Research, 42(2), 247-283.
- Sardoč, M. (2019). *Kako misliti (in razumeti) nasilje*, Šolsko polje, letnik 30, številka 1/2, str. 151-165.
- Sorokin, P. A. (1948). *The reconstruction of humanity*, Boston: The Bacon Press
- Tarner, Dž. H. (2009). *Sociologija*, Novi Sad/Beograd: Mediterran publishing
- Uslaner, E. (1998). *Social Capital, Television, and the "Mean World": Trust, Optimism, and Civic Participation*, Political Psychology, 19(3), 441-467.
- Vincent, A. (2006). *Moć i praznina: nacionalistička ideologija u dvadesetom stoljeću*, Političke ideologije (ur. Michael Freedon), Zagreb: Algoritam, str. 189-219
- Žirar, R. (1990). *Nasilje i sveto*, Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada
- Yuan, Y. & McNeeley, S. (2018). *Fear of crime and behavioral adaptations: Testing the effects of fear of violence on unstructured socializing with peers*, Deviant Behavior, 39:12, 1633-1646, DOI: 10.1080/01639625.2017.1410625

Summary

There are many ways in which a particular society solves the problem of violence. In this paper, however, we will talk about violence which is a direct or indirect result of culture, a consequence of normative, institutional, political action. Culture crucially shapes “acceptable” behavior, operation, action in a society, order. Normative violence follows a culturally shaped acceptable behavior, and, sometimes, it is the first step, the initiator of a certain culturally acceptable, desirable action. The rise of media influence in the middle of the twentieth century is associated with a general decline in social trust, and a decline in civic participation. In this regard, the increase in television viewing is associated with the weakening, the severance of neighborly relations. The decline in citizens’ trust is linked to the intensification of feelings of fear, mistrust and vulnerability. These feelings make people more susceptible to manipulation. Politics carries out propaganda with the aim of strengthening and enhancing prejudices about “the others”. Media propaganda of the axiological disproportion of different groups facilitates, encourages, enables institutional insistence on differences. Normative violence is the practice of legitimizing social, legal, economic, political inequalities within a specific order. It is an open path to legitimizing physical violence against those who have had their rights derogated from.

Keywords: *normative violence, globalization, violence, culture, performativity, community.*

Jasmin Hasanović¹

POLITICAL THEORY IN AN AGE OF CRISIS: AN OVERVIEW

Summary

Shortly after the begin of the global pandemic of the Corona virus, numerous leading social and humanistic intellectuals attempted to respond to the situation we all found ourselves in. Two years later, the “new normal” has, almost imperceptibly, blended into the “normal”. Wearing protective masks is understood, physical distance is upheld, the sight of hugging and crowds from past concerts or movie screenings cause discomfort, while new regulations, from traveling to public assembly and events, are undoubtedly becoming a part of our reality. The paradoxical situation in which isolation and social (conscious rather than physical) distance have become an act of collective engagement and solidarity, places fear and safety above freedom, and common good behind individual responsibility. Thus, it seems that the issue of returning – neither is the post-pandemic society going to appear after the virus vanishes, nor did the crisis begin only with the pandemic. Portraying the way the pandemic undoubtedly influenced all aspects of sociability, the author uses a panoramic overview of the most recent theoretical reviews from the past two years, to identify three important topics which arose in these circumstances: the issue of social control, the role of modern technology and social networks, and the issue of social distribution and the anticipation of new possible forms of sociability. Connecting practical action with theory, disruptive processes prove to be of immense importance in desacralizing the foundations from which we were taught to look at and interpret the world, regardless of the outcome.

Keywords: *authoritarianism, COVID-19, democracy, social control, participation, technology*

¹ Senior teaching assistant, Department for Political Science, Faculty of Political Sciences, University of Sarajevo, jasmin.hasanovic@fpn.unsa.ba

INTRODUCTION

In the middle of the last century, (political) theory was considered dead – lacking and dealing in useless philosophizing and theorizing. Nowadays though, under the cloak of political science and its incessant endeavor to “teach”, caught in the love triangle between positivism on the one side, and market determinism and professionalization through metrics and quartiles on the other side, it appears to be equally dead. And yet, it is possible that the mental gymnastics going on in the state of reproducing the sameness – regardless of how devastating or dynamic they were, the events like the financial crisis in 2008, people on the move, numerous alter- and anti-globalizing movements, Brexit or Trump – they did poke political theory with new possibilities, but – as we seem to become aware of now – have not started a state of emergency, a state in which we have to connect the practical with the theoretical. In other words, they did not “speed up the historical process”, regardless of our understanding of the phrase.

Authors like the British theorist Michael Curtis say that all theory was created in periods of crisis and social upheavals – between new and old forms of sociability, as a response to the conditions of one’s environment (Curtis, 2008: 15). The recollection of this thesis was evident shortly after the outbreak of the COVID-19 pandemic, when there was an attempt to promptly respond to the newly formed situation from a social and humanistic angle. Numerous political scientists, sociologists, economists and philosophers tried to offer explanations, from different angles for the situation we found ourselves in; they tried to encompass it in the framework of their previous theories or create new ones. Equally, there was an increase in organizing numerous scientific conferences with several key words or phrases in their titles “COVID-19”, “in the age of the pandemic”, “pandemic” etc.

What became evident in this situation is that crises are becoming increasingly less of a particular event with their beginning and ending – which begin and end. They are becoming an interval event which lasts, their permanence enabled through constant hoarding of crises, the background of which, undoubtedly has political implications. This is why, disruptive processes of what we codified as normal, are invaluable for taking off our ideology goggles with which we are trained to see the world.

Looking through recent social, and political science literature in the first place, created between the beginning of 2020 and end of 2021, it is evident that dealing with understanding of COVID-19 created a wide palette of scientific and theoretical enterprises, illustrating how the state of pandemic has undoubtedly influenced all aspects of sociability – from medicine and health in general, through education and science, housing, social welfare to legislation, the issue of institutions, politics and power, state and democracy. Noticing how the fundamental questions touched upon social justice regarding the individual and society, the overview of answers of social theory to the influence of COVID on the society, could be identified in 6 political and philosophical positions: “utilitarian, Kantian, libertarian, biopolitical securitization, post-capitalism and behavioralism” (Delanty, 2020; according to Walby, 2021: 23). Surely, all of this surfaced three important topics, these positions call upon: the issue of social control, the role of modern technology and social networks and the issue of social distribution and anticipation of possible new forms of sociability. These three topics are surely not separate from each other. On the contrary, they supplement each other and fly over from one framework to the other and vice versa.

Biopolitics, securitization and social control

One of the first authors and philosophers who approached the demand to publicly comment on the COVID-19 pandemic, whose reflection may have resounded the furthest, was the Italian philosopher Giorgio Agamben, known for his previous theses on bare life, biopolitics, and homo sacer (Agamben, 1998). In his text, “The Invention of an Epidemic” from February 2020, he sees the emergency measures adopted against the epidemic of coronavirus as “frenetic, irrational and entirely unfounded” (Agamben, 2020). Denoting the crisis as manipulated, he sees it as:

...tendency to use a state of exception as a normal paradigm for government“, in which the government could seize control to discipline society, generating „a perverse vicious circle: the limitation of freedom imposed by governments is accepted in the name of a desire for security that has been induced by governments themselves, the same governments that are now intervening in order to satisfy that desire“ (*Ibid.*).

Shortly after, Agamben published a book based on his initial theses, which he continued to elaborate in a series of texts, titled “Where Are We Now? Epidemic as Politics” (2021). Surely, Agamben’s theses did not remain unnoticed or uncontested (Nancy, 2020; Esposito, 2020; Žižek, 2020; Benvenuto, 2020; D’Eramo, 2020; Bratton, 2021a). The expression of mistrust towards social distancing, lockdowns, quarantining, and curfews, drawing attention to the despotic inclinations of neoliberal governments and the sociopolitical consequences of separation (Vujanović, 2021) brought us back to the pages of Foucault’s “Discipline and Punish”. Since the intention here is not to go further into the argumentation of Agamben’s point of view, which was also further discussed (*cf.* van den Berge, 2020; Duque Silva and Del Prado Higuera, 2021; Salzani, 2021), it is noticeable how these analogies inspired mistrust in science, which will lead authors like Benjamin Bratton to find toxic proximity between Agamben’s theses and Qanon-influenced analyses (Bratton, 2021b), and other conspiracy theorists in the world – either far right populists, or anti-capitalistic leftists.

Political responses to the pandemic, and previously expressed fear from democracy further slipping into authoritarianism, not only from the outside, but from inside the liberal world which is already facing a crisis of democratic legitimacy (*cf.* Mounk, 2018; Ziblatt and Levitsky, 2018; Taylor 2019; Applebaum, 2020; Haggard and Kaufman, 2021). The German political scientist Wolfgang Merkel notices this issue when he states that the pandemic reality encouraged a further crisis of democracy through out-of-parliamentary action which gave the executive more power (Merkel, 2021), which is especially worrying since it encourages the strengthening of the authoritarian and despotic tendencies of the government, becoming present and visible even in Western, liberal-democratic societies in which democracy has already started on the path of sliding into authoritarianism encouraged by the mass army of silent and unrepresented majority demanding greater democracy, while simultaneously believing less in it (Reybrouk 2017: 9). Dividing the political field into the establishment and anti-establishment, us and them, seems similar when it comes to science. Scientists strive to show their findings as authoritative, so the connection of these governments with science in combatting the pandemic, will only strengthen the aspiration to

see science as part of the establishment and global conspiracy, where the government “attempted to construct a single dominant scientific discourse alongside with their policies and sort to use the science as a legitimation of their policies” (Walby, 2021).

Shortly after Agamben, Slavoj Žižek publishes the first, and a couple months later the second volume of the book “Pandemic!” consisting of his own comments on the pandemic crisis. Žižek links the issue of security with the issue of lack of trust in the government, representing the argument that freedom is to be sacrificed for the sake of security – in this situation, staying inside one’s own four walls, is a statement of global solidarity and collaboration (Žižek, 2020: 33). In addition to the biological one, Žižek notices also the fear of spreading the so-called “ideological viruses” which were lying dormant in our societies: fake news, paranoid conspiracy theories, explosions of racism (*Ibid.*, 39). By strengthening the dichotomy between the outer world as something dirty and contagious, and the internal, private world as pure and secure, the pandemic reverses the relationship of the public and private, but it also leaves us exposed to social networks and digital technologies as the only free space for action.

(Dis)advantages of technology

Very quickly, technology seemed like a space safe, quick and free of contagion. The conclusion is that the idea of Marx’s general intellect has never been closer, and the story of machines, technology and production forces which are organs of the human brain created by the human hand and which act as strong emancipatory forces serving multitude (“working class” is intentionally interchanged with the concept of “multitude”). The entirety of social life – starting with education, work, concerts, shows, libraries and even food and sex have been transferred into virtual space. Their omnipresence creates the need for questioning them as a new possible tool for opening new spaces of social and political action. While co-authoring (Hasanović and Adilović, 2021) I wrote on the background of such assumptions, which in the midst of closedness and quarantine briefly restored the memory of Technological Utopianism from the middle of the previous century. But these indications were actually an expression of weakness – global self-isolation, as the most pervert episode of ruthless individualism, creating the so-called *Lockdown Effect* (Feldmann et

al., 2020) with an extensive use of the Internet, remained as the only measure on offer. Social media have thus become merely *outrage machines* for injecting and spreading outrageous performance into the online space being a recipe for success and a business model, hijacking more attention on social media (Ghezze, 2020).

What was easily neglected in all this is the material side of technology. All of our interactions through the Network, especially during the time of the global lockdown, left our digital imprint as food for the algorithm and its metadata collection as the most successful business model of the 21st century. The confirmation of this can be seen in the recent statement by the Facebook whistleblower Francis Haugen who accused Facebook that their algorithm was inciting hatred, false information and political unrest for the sake of their own interest and greater interaction, thus directly influencing democracy as well. That is why it would be too naïve and oversimplified to conclude how democracy is occupied and captured by social network algorithms. On the contrary, if we were to agree with the statement that there are no digital media, but software controlling it (Manovich, 2013), then in the background of it is the market and capitalism generating interaction and exploiting our emotions for profits. This is exactly what is behind Facebook's algorithm. Subservient to "surveillance capitalism", a coin being recently popularized by Shoshana Zuboff's (2020), Beyond the loss of privacy, it is not only the destruction of democracy but also behavioral modification where lack of freedom is easily presented as freedom. Instrumental power of surveillance capitalism creates an illusion of offering solutions in the form of connectivity, access to information or time-saving (*Ibid.*: 405), while freedom is diminishing and being reduced in exchange for the mere freedom of choice:

„In this way instrumentarian power produces endlessly accruing knowledge for surveillance capitalists and endlessly diminishing freedom for us as it continuously renews surveillance capitalism's domination of the division of learning in society. False consciousness is no longer produced by the hidden facts of class and their relation to production but rather by the hidden facts of instrumentarian power's command over the division of learning in society as it usurps the rights to answer the essential questions: *Who knows? Who decides? Who decides who decides?* Power was once identified with the ownership of the

means of production, but it is now identified with ownership of the means of behavioral modification that is Big Other“ (Zubof, 2020: 401).

Therefore, whether cyberspace is controlled by private, global corporations turning “human experience into the raw material of the new economy” or by governments aiming to strengthen state control, both models represent a threat to the free Internet as a free and open space of the common, allowing on the other side “authoritarians to restrict information flows” and prioritizing “the mass collection of data and have the power to shape how citizens perceive their world” (Rosenberger, 2020: 155). But it appears that, all in the name of protection against the risk of coronavirus, these two models have now joined forces. In that sense, Naomi Klein in the midst of the coronavirus warns against the shadow of disaster capitalism (originally: disaster capitalism) in the entire situation which “could well be the catalyst to shower aid on the wealthiest interests in society, including those most responsible for our current vulnerabilities, while offering next to nothing to the most workers, wiping out small family savings and shuttering small businesses” (Klein, 2020). In other words, economic and political elites are going to use COVID-19 to benefit the rich and deepen inequality even more, not only passing legislatives and policies, but also in using artificial intelligence and surveillance technologies. The paradox of empty information and redundant information on the one side, i.e. the lack of information from the government’s side, is exactly the ideological virus Slavoj Žižek warns us against.

Social distribution and new forms of sociability

Closedness and quarantine point at two things – global self-isolation as the most pervert episode of ruthless individualism remains the only measure on offer. Staying home is nothing else but a policy making the individual responsible for their own destiny and health, it is a cry used to cover up the systematic issue of a market-oriented degradation of the public health system. On the other side, global quarantine of the society sheds light on the fact how many of the things we had predeterminedly understood as dependent on market logic, can be seen differently. As in 2008, the pandemic trivialized the myth of the self-regulating market which was maintained by public money. Moreover, market determinism was put into question at the

very moment when people started buying what they really needed, and new forms of sociability were encouraged through online and offline collaborative practices.

However, on the other side, the global economic crisis of 2008 or natural disasters as such, capitalism seems to seek to exploit the crises for its benefit. Capitalist countries, hence, strengthen state interventions leading to dangerous globalization of Chinese control models which combine state capitalism with strong centralized and authoritative state. In his text “Welcome to western China”, the editor of the French magazine *Le Monde Diplomatique* notices the paradoxical pattern by the current French president Emmanuel Macron, who, as a constant critic of “illiberalism”, attempts to subordinate public liberties to the emergencies of the moment, endorsing “the rampant invasion of digital technology and the tracking of our private and professional lives, our exchanges and our political views” even more – the precautionary principle will have no limit encouraging “the replacement of human interaction with a tangled web of government sites, robots, voicemail, QR codes and apps” (Halimi, 2021). These are the dangerous possibilities, the emergence of an even stronger, re-legitimized State in the aftermath of the pandemic: a techno-totalitarian system of control of life and of language that we are already witnessing in China (Berardi and Petrossiants, 2020) that the Italian philosopher Franco ‘Bifo’ Berardi warned against at the beginning of the global pandemic (cf. Bremmer, 2021).

It is therefore evident that the liberal focus on the critique of authority and its additional rise in the pandemic era does not suffice. Furthermore, the crisis initiated by the pandemic, from the healthcare system to the economy, shows us that work itself had to adapt to the new circumstances, creating difficulties to those sectors depending on manual work (but not only to them), which is why many people lost their jobs. Those forms of work that could be adopted and moved to virtual spaces, further strengthening immaterial forms of work as the algorithms of new subordination (Bartlett, 2018). This is particularly why COVID-19 is not to be understood as some sort of *reflexive modernization* (Beck, 1992; 2009; Giddens, 2006), a component part of a global risk society – to be controlled merely through risk anticipation and by simply presupposing responsibilities, personal and individual decisions over the side effects of successful modernization (Hasanović, 2021). Moreover, in the whirlwind of

major layoffs and unemployment, the rich have become even richer during the time of the pandemic. David Harvey, in a paradoxical, frustrating position of personal isolation which calling for collective forms of action is going to see a turning point for understanding what capital is about – creating a society in which most of us are not free to do what they want while being taken up with producing wealth for the capitalist class:

This workforce has long been socialized to behave as good neoliberal subjects, which means blaming themselves or God if anything goes wrong, but never daring to suggest that capitalism might be the problem. But even good neoliberal subjects can see that there is something wrong with the response to this pandemic, and with the disproportionate burden they must bear for sustaining the reproduction of the social order (Harvey, 2020).

That is why, the issue of redistribution and demands for its fairness are becoming increasingly important in the conditions of “new normality”, though, for example, new forms of peer production, cooperation, and collective intelligence (Peters et al., 2020) – allowing the voices for socializing of the economy and economic democracy to become even louder. Leftist appeals that the rich must bear the costs of the crisis through progressive taxation are becoming more vocal from the global financial centers such as the World Bank or IMF (Smith-Meyer, 2020). Without referring to some earlier studies on similar matters (*cf.* Hardt and Negri, 2009; Wright, 2010), in the past several years, actual discussions on participatory socialism by Thomas Piketty (2020), new forms of socialism (Honneth, 2017) or favorizing the planned economic model which is being used as internal business logic by the largest global corporations of today – Amazon and Walmart (Phillips and Rozworski, 2019) whether the foundations of a new self-governing theory can be found in their practices. The apocalypse has already happened, is the thesis with which Srećko Horvat starts his latest book “After the Apocalypse”, where COVID-19 is merely a form of apocalyptic X-ray which has “revealed not only what the scientists have been warning about for decades (...) but has also uncovered the global system founded on the vicious circle of extraction, exploitation and expansion” (Horvat, 2021: 19).

Such topics gain special importance in already specified studies and discussions aiming at understanding “the new normal” in which we are living. That is why Bifo is of the opinion that the coronavirus crisis reactivated the future as a space of possibility, prompting us to envisage new non-centralized forms of political action and social relations (Berardi and Petrossians, 2020). The reimagination of social forms and global economy is opening not only opposite the analogue but also the digital world as a ray of hope in the possibility of overcoming the primacy of private profit over social interests. Since the constant drive for accumulation and commodification that dissipated and penetrated into all social pores, demands for deepening democratization – or even the socialization of democracy, are increasing, fostering a more active society respecting its internal and local specificities, heterogeneity and plurality.

IN LIEU OF A CONCLUSION

It is clear that the so-called new normal, does not dissect reality into the “before” and “after”, but it is simultaneously being created and thus becomes/remains just that – normal. The overview of topics and bibliography dealing with it from social and humanistic approaches, and which have been included in this overview, are only one narrow, but recent map of thoughts, (in)sufficient for understanding the entirety of the issue, but enough as a starting point for their further examination. This will be dependent on the further engagement of science and theory in their critical and anti-disciplinary approach to the social world, respecting all of its dynamics, interconnections, plurality and complexity.

BIBLIOGRAPHY

- Agamben, G. (1998). *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life*. Stanford: Stanford University Press.
- Agamben, G. (2020). *L'invenzione di un'epidemia*. Retrieved 09 04, 2021, from <https://www.quodlibet.it/giorgio-agamben-l-invenzione-di-un-epidemia>
- Agamben, G. (2021). *Where Are We Now?: The Epidemic as Politics*. Lanham/Boulder/New York/London: Rowman & Littlefield.
- Applebaum, A. (2020). *Twilight of Democracy: The Seductive Lure of Authoritarianism*. New York: Doubleday.
- Bartlett, J. (2018). *The People Vs Tech*. London: Ebury Press.
- Beck, U. (1992). *Risk Society: Towards a New Modernity*. London/New York: SAGE Publications Ltd.
- Beck, U. (2009). *World at Risk*. Cambridge: Polity Press.
- Benvenuto, S. (2020). *Bevenuto in clausura*. Retrieved 10. 09 2021 from <https://antinomie.it/index.php/2020/03/05/benvenuto-in-clausura/>
- Berardi, F., & Petrossiant, A. (2020). *Social Distancing and the Global Reset to Follow*. Retrieved 03. 12 2021 from <https://fallsemester.org/2020-1/2020/4/8/franco-berardi-andreas-petrossiants-social-distancing-and-the-global-reset-to-follow>
- Bratton, B. (2021a). *Agamben WTF, or How Philosophy Failed the Pandemic*. Retrieved from Verso: <https://www.versobooks.com/blogs/5125-agamben-wtf-or-how-philosophy-failed-the-pandemic>
- Bratton, B. (2021b). *The Revenge of the Real: Politics for a Post-Pandemic World*. London: Verso.
- Bremmer, I. (2021). The Technopolar Moment: How Digital Powers Will Reshape the Global Order. *Foreign Affairs*, 100(6), 112-128.
- Curtis, M. (2008). *The Great Political Theories, Vol. 1*. New York: HarperCollins Publishers.

- Delanty, G. (2020). *Six political philosophies in search of a virus: Critical perspectives on the coronavirus pandemic*. Retrieved from <https://www.lse.ac.uk/european-institute/Assets/Documents/LEQS-Discussion-Papers/LEQSPaper156.pdf>
- D'Eramo, M. (2020). The Philosopher's Epidemic. *New Left Review*(122), 23-28.
- Duque Silva, G. A., & Del Prado Higuera, C. (2021). Political Theology and COVID-19: Agamben's Critique of Science as a New "Pandemic Religion". *Open Theology*, 7(1), 501-513. doi:<https://doi.org/10.1515/opth-2020-0177>
- Feldmann, A. e. (2020). The Lockdown Effect: Implications of the COVID-19 Pandemic on Internet Traffic. *Internet Measurement Conference (IMC '20), October 27-29, Online event*, 18 pages. doi:10.1145/3419394.3423658
- Ghezae, I. (2020). *The Social Media Outrage Machine: How Our Digital Worlds Distort Political Discourse and Why This Matters*. Retrieved 10 01, 2021, from <https://www.independent.com/2020/10/01/the-social-media-outrage-machine/>
- Giddens, A. (2006). *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press.
- Haggard, S., & Kaufman, R. (2021). *Backsliding: Democratic Regress in the Contemporary World*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Halimi, S. (2021). *Welcome to western China!* Retrieved 09 15, 2021, from Le Monde Diplomatique: <https://mondediplo.com/2021/08/01edito>
- Hardt, M., & Negri, A. (2009). *Commonwealth*. Cambridge: Harvard University Press.
- Harvey, D. (2020). *We Need a Collective Response to the Collective Dilemma of Coronavirus*. Retrieved 05. 12 2021 from <https://jacobinmag.com/2020/04/david-harvey-coronavirus-pandemic-capital-economy>
- Hasanović, J. (2021). Politizing the new Normal: Subpolitical Risk Society or Post-Political Society at Risk? *Security Dialogues*, 12(2), forthcoming.

- Hasanović, J., & Adilović, E. (2021). The Double Life of Virtual: Emancipation as Immobilization in an Isolated Age in. In Ş. Ş. Erçetin, *Chaos, Complexity and Leadership 2020* (pp. 63-86). Cham: Springer.
- Honneth, A. (2017). *The Idea of Socialism: Towards a Renewal*. Cambridge: Polity.
- Horvat, S. (2021). *Posle Apokalipse*. Beograd: Laguna.
- Klein, N. (2020). *Coronavirus Capitalism - and How to Beat It*. Retrieved 12 03, 2021, from <https://theintercept.com/2020/03/16/coronavirus-capitalism/>
- Manovich, L. (2013). *Software Takes Command*. New York: Bloomsbury Academic.
- Merkel, W. (2021). Die Corona-Krise schwächt den Parlamentarismus | Wolfgang Merkel: “Wir brauchen eine Stärkung der Demokratie”. (R. Caspary, Interviewer) Retrieved 12 05, 2021, from <https://www.swr.de/swr2/wissen/die-corona-krise-schwaechten-parlamentarismus-wolfgang-merkel-wir-brauchen-eine-staerkung-der-demokratie-100.html>
- Mounk, Y. (2018). *The People vs. Democracy: Why Our Freedom Is in Danger and How to Save It*. Cambridge: Harvard University Press.
- Nancy, J.-L. (2020). *Eccezione virale*. Retrieved from Antinomie: <https://antinomie.it/index.php/2020/02/27/eccezione-virale/>
- Peters, M. A., Besley, T., Jandrić, P., & Zhu, X. (2020). *Knowledge Socialism: The Rise of Peer Production: Collegiality, Collaboration, and Collective Intelligence*. Singapore: Springer Singapore.
- Phillips, L., & Rozworski, M. (2019). *People’s Republic Walmart*. London/New York: Verso.
- Piketty, T. (2020). *Capital and Ideology*. Cambridge: Belknap Press.
- Reybrouck, D. v. (2017). *Gegen Wahlen: Warum Abstimmen nicht demokratisch ist*. Göttingen: Wallstein Verlag.
- Rosenberger, L. (2020). Making Cyberspace Safe for Democracy: The New Landscape of Information Competition. *Foreign Affairs*, 99(3), 146-159.

- Salzani, C. (n.d.). *COVID-19 and State of Exception: Medicine, Politics, and the Epidemic State*. Retrieved 10. 09 2021 from <https://parisinstitute.org/depictions-article-covid-19-and-state-of-exception-medicine-politics-and-the-epidemic-state/>
- Smith-Meyer, B. (2020). *Tax the rich to reduce debt after recovery, IMF says*. Retrieved 20. 10 2020 from Politico: <https://www.politico.eu/article/imf-tax-the-rich-to-reduce-debt-after-recovery/>
- Taylor, A. (2019). *Democracy May Not Exist, but We'll Miss It When It's Gone*. New York: Metropolitan Books.
- van den Berge, L. (2020). Biopolitics and the Coronavirus: Foucault, Agamben, Žižek. *Netherlands Journal of Legal Philosophy*, 49(1), 3-6. doi:10.5553/NJLP/000097
- Vujanović, A. (2021). *The Collective Body of the Pandemic: From Whole to (Not) All*. Retrieved 09 24, 2021, from <https://www.e-flux.com/journal/119/400150/the-collective-body-of-the-pandemic-from-whole-to-not-all/>
- Walby, S. (2021). The COVID pandemic and social theory: Social democracy and public health in the crisis. *European Journal of Social Theory*, 24(1), 22-43. doi:10.1177/136843102097012
- Wright, E. O. (2010). *Envisioning Real Utopias*. London: Verso.
- Ziblatt, D., & Levitsky, S. (2018). *How Democracies Die*. New York: Crown.
- Žižek, S. (2020). *Pandemic! COVID-19 Shakes the World*. New York/London: OR Books.
- Zubof, Š. (2020). *Doba nadzornog kapitalizma: Borba za budućnost čoveka na novom rubu moći*. Beograd: Clio.

Sažetak

Ubrzo nakon početka globalne pandemije koronavirusa, brojni su vodeći društveni i humanistički intelektualci nastojali dati odgovor na situaciju u kojoj smo se našli. Dvije godine nakon, „novo normalno“ se, gotovo pa neprimjetno, utopilo u „normalno“. Nošenje zaštitnih maski se podrazumijeva, fizička distanca se poštuje, scene zagrljaja i gužvi sa ranijih koncerata ili filmova stvaraju nam nelagodu dok svakodnevno nove regulacije, od putovanja preko javnih događaja ili okupljanja, neupitno, postaju dijelom naše stvarnosti. Paradoksalna situacija u kojoj su izolacija i socijalna (svjesno, prije nego fizičkom) distanca postali čin kolektivnog angažmana i solidarnosti, postavilo je strah i sigurnost ispred slobode a opće dobro iza individualne odgovornosti. Čini se stoga kako je pitanje povratka u neku prethodnu normalnost od početka pogrešno postavljeno – niti će post-pandemijsko društvo nastupiti nakon što virus iščezne, niti se kriza dogodila tek sa pandemijom. Pokazujući kako je stanje pandemije, nesumnjivo, utjecalo na sve aspekte društvenosti, autor u panoramskom pregledu najrecentnijih teorijskih osvrtata nastalih u protekle dvije godine identificira tri važne teme koje su se u ovim okolnostima nametnule: pitanje društvene kontrole, uloge savremene tehnologije i društvenih mreža, te problema društvene raspodjele i anticipacije mogućnosti novih oblika društvenosti. Spajajući praktično djelovanje s teorijom, ometački procesi pokazuju se neizmjerljivo važnim u desakralizaciji temelja s kojih smo naučeni gledati i tumačiti svijet, bez obzira na njihov ishod.

Ključne riječi: *autoritarizam, COVID-19, demokratija, društvena kontrola, participacija, tehnologija*

Nina Babić¹

SOCIJALNI RAD S DJECOM I PORODICAMA U RIZIKU

Autorice knjige *Socijalni rad s djecom i porodicama u riziku* su Suada Buljubašić i Sanela Šadić, redovne profesorice na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Sarajevu. Knjiga je objavljena 2021. godine u izdanju Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu. Na 244 stranice pruža uvid u izazove i probleme s kojim se u današnjem savremenom, a mnogim problemima opterećenom društvu suočavaju pojedinci, cijele porodice, vulnerabilne grupe, naročito djeca, starije osobe, ali i osobe izložene prisilnim migracijama te stručnjaci različitih profila koji direktno rade sa pomenutim kategorijama. Strukturirana je u osam poglavlja.

U prvom poglavlju pod naslovom *Porodica i dijete* prezentovane su faze razvoja djeteta. Posebno se govori o periodu puberteta, adolescencije i socijalizacije, te značaju roditeljske uloge u toku odvijanja ovih faza psihofizičkog razvoja djeteta. Dat je osvrt na specifičnosti funkcionalne i disfunkcionalne porodice te njihov presudni uticaj na formiranje mlade ličnosti. Autorice su se u prvom poglavlju osvrnule i na roditeljstvo, definicije pozitivnog roditeljstva, kategorije motivacije za roditeljstvo, ali i probleme s kojima se današnje porodice suočavaju. Na kraju su predstavljene definicije, dimenzije i vrste roditeljskih stilova među kojima se razlikuju autoritativni, autoritarni, permisivni i indiferentni roditeljski stil.

U drugom poglavlju *Porodica u društvu rizika* je, u cilju jasnijeg razumijevanja tematike, predstavljeno značenje pojmova „rizik“, „stepen rizika“ i „djeca i mladi u riziku“, kao i termini „u riziku“ i „rizično ponašanje djece i mladih“. Među rizicima koji se mogu značajno odraziti na život

¹ Docent, Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka, Sarajevo, Bosna i Hercegovina.

i odrastanje djece su posebno izdvojeni: nezaposlenost i siromaštvo roditelja, zanemarivanje i zlostavljanje, psihička i druga oboljenja u porodici, nasilje, razvod roditelja i drugi. U ovom dijelu su prikazana četiri modela porodice pod rizikom, i to: zanemarujuće, konfliktne, devijantne i haotične porodice. Pored navedenoga, posvećena je pažnja profesionalnom radu s porodicama u riziku baziranom na intervencijama i tretmanu svih članova porodice. Prije detaljnije analize faktora rizika, data je definicija društveno prihvatljivog i neprihvatljivog ponašanja te poremećaja u ponašanju. Predstavljeni su endogeni (unutrašnji) i egzogeni (spoljašnji) faktori koji neposredno ili posredno utiču na pojavu neprihvatljivog ponašanja. Posebno su izdvojene individualne karakteristike pojedinca (intelektualne sposobnosti, temperament, karakter i crte ličnosti), te različiti negativni uticaji porodice, škole, vršnjaka i medija.

Treće poglavlje pod naslovom *Socijalna sigurnost porodica pod rizikom* se najprije bavi osnovnim obilježjima bosanskohercegovačke porodice i izazovima u njenom funkcionisanju. Kada je riječ o obilježjima, prvenstveno je fokus na kontinuiranom padu stope nataliteta, zatim demokratizaciji bračnih i porodičnih odnosa, većoj zastupljenosti četveročlanih, a manjoj višečlanih i samačkih porodica, porastu razvoda brakova i stope jednoroditeljskih porodica te borbi istospolnih zajednica za ostvarivanje osnovnih ljudskih prava. Posebno je posvećena pažnja razvodu braka. Predstavljeni su osnovni oblici razvoda braka (razvod kao sklapanje posla, prijateljski razvod i visokokonfliktni razvod), te problemi koji se javljaju nakon razvoda braka, poput neplaćanja alimentacije. Dat je osvrt na ulogu i značaj centra za socijalni rad, ali i drugih ustanova i stručnjaka u radu s porodicama, u cilju zaštite najboljeg interesa djeteta. Siromaštvo i nezaposlenost su vodeći problemi u današnjoj Bosni i Hercegovini te se u okviru ovog poglavlja pruža uvid u posljedice koje oni ostavljaju po život građana. Posebno se govori o nemogućnosti provođenja principa socijalne jednakosti, pravde i kohezije u praksi, te uticaju siromaštva na djecu. U ovom dijelu je istaknut i značaj obrazovanja u rješavanju diskriminacije marginalizovanih grupa, dat pregled stope upisa na sve nivoe obrazovanja, te osvrt na uticaj dijaspore na život bosanskohercegovačkih porodica (finansijski aspekt i emocionalna dimenzija).

U trećem poglavlju su predstavljeni i sistemi socijalne zaštite u Bosni i Hercegovini te njihove karakteristike i nedostaci. Značaj se pridaje i dječijoj zaštiti, naročito djeci bez porodičnog smještaja, te porodicama

pod rizikom. Posvećena je pažnja strateškim dokumentima u vezi sa socijalnom zaštitom, te socijalnim uslugama definisanim Zakonom o socijalnoj zaštiti. Naglasak je i na procesu deinstitucionalizacije, a s tim u vezi je predstavljeno nekoliko strategija i zakona, među kojima je posebno izdvojen Zakon o hraniteljstvu Federacije Bosne i Hercegovine. U četvrtom poglavlju *Socijalni rad s djecom i porodicama pod rizikom* predstavljene su osnovne metode i tehnike rada s djecom, mladima i roditeljima. Opisani su uloga i značaj uvođenja socijalnih radnika u škole, prvenstveno zbog ostvarivanja temeljnih prava i potreba djece, zatim ranog otkrivanja potencijalnih problema i blagovremenih intervencija. Među metodama koje socijalni radnici koriste u radu s djecom i porodicom navedene su: socijalni rad s pojedincem i porodicom, socijalni rad s grupom i metoda socijalne akcije. Istaknut je i značaj saradnje s centrima za socijalni rad, ustanovama specijalizovanim za rad s djecom, centrima za mentalno zdravlje, porodičnim savjetovalištima, ustanovama za resocijalizaciju djece, policijom, nevladinim organizacijama, sportskim udruženjima i drugima. Dat je osvrt na ulogu organa starateljstva u slučaju zanemarivanja roditeljskih dužnosti, nasilja u porodici, njegovu ulogu u sređivanju socijalnih, materijalnih i ličnih prilika i odnosa u porodici, te na značaj kontinuiranog rada s porodicom. Na kraju su predstavljene mjere stručne intervencije prema razini rizika i životne sigurnosti.

U petom poglavlju pod naslovom *Savremeni pristup u radu s djecom i maloljetnicima u sukobu sa zakonom* je prvobitno ukazano na individualne i spoljne faktore (porodica, škola, vršnjaci) koji mogu dovesti do društveno neprihvatljivog ponašanja djece i maloljetnika.

Savremeni pristup u radu s učiniocima krivičnih djela se bazira na restorativnoj pravdi, te su ovdje prikazana njena četiri osnovna modela: Medijacija između učinioca i žrtve, Vijeće za reparaciju, Porodična konferencija i Suđenje u krugu.

Peto poglavlje se bavi i problemom maloljetničkog prestupništva u Bosni i Hercegovini. S tim u vezi, prezentovani su podaci o broju maloljetnih osoba koje su učinile krivična djela u Kantonu Sarajevo u periodu od 2015. do 2019. godine. Predstavljene su entitetski zakoni koji tretiraju djecu i maloljetnike u sukobu sa zakonom, ali i djecu koja su žrtve ili svjedoci, te mlađe punoljetne osobe. Shodno tome, dat je prvo pregled alternativnih mjera u koje se ubrajaju policijsko upozorenje i odgojne preporuke, a u posljednjem dijelu ovog poglavlja i pregled krivičnih sankcija (odgojnih mjera). Koncizno je opisana i uloga organa

starateljstva u društvenoj reakciji prema maloljetnicima.

Šesto poglavlje nosi naslov *Faktori rizika za nasilje u partnerskim vezama i socijalni rad*. U okviru ovog poglavlja date su definicije nasilja u porodici, radnji nasilja u porodici i prijetnji tim radnjama, te predstavljene faze nasilnih partnerskih odnosa. Posebna pažnja je posvećena siromaštvu, nezaposlenosti i nižem stepenu obrazovanja žena kao uzročnim faktorima nasilja, ali i najčešćim razlozima nenapuštanja nasilnog partnera od žrtve. Kada je riječ o statističkim podacima, prikazani su izvještaji Ujedinjenih nacija i drugih svjetskih, ali i domaćih organizacija i agencija o obimu i oblicima nasilja nad ženama, te rezultati istraživanja provedenog sa ženama smještenim u sigurnim kućama. Pored statističkih podataka o nasilju, dat je osvrt na najznačajnije međunarodne dokumente koji tretiraju problematiku nasilja nad ženama i djecom, i domaće zakonske propise kojima je, između ostalog, uređeno pitanje zaštitnih mjera namijenjenih počiniocima nasilja. Multidisciplinarni i multisektorski pristup prepoznati su kao ključni u procesu pružanja pomoći i podrške žrtvama nasilja, a psihosocijalni tretman u radu s počiniocima nasilja.

Sedmo poglavlje nosi naslov *Porodični i društveni rizici nasilja nad starijim osobama*, u kojem je, prije svega, problematiziran uticaj nezaposlenosti mladih na položaj starijih osoba, ali i kriza brige evidentna u poslijeratnom bosanskohercegovačkom društvu. U ovom dijelu je pažnja posvećena i demografskim trendovima i promjenama, s obzirom na to da smanjen natalitet i depopulacija značajno određuju strukturu stanovništva. Promjene u odnosima i strukturi porodice nastale kao posljedica rata, kao i teški socioekonomski uslovi, imenovani su kao rizici nasilja nad starijim osobama. Prisutnost nasilja nad starijim osobama potvrđuju i predstavljeni rezultati prvog takvog istraživanja provedenog u Bosni i Hercegovini (Salić, 2013), te podaci kantonalnih ministarstava i Gender centra FBiH. Pored ovih, predstavljeni su i rezultati istraživanja Vijeća Evrope i Svjetske zdravstvene organizacije.

Govoreći o brizi o starijim osobama, autorice ističu angažman javnog, privatnog i nevladinog sektora dovodeći ga u vezu s izostankom međuporodične i međugeneracijske solidarnosti. U kontekstu zakonske regulative, naglašeno je da se pomoć starijim osobama pruža u skladu s entitetskim i kantonalnim zakonima o socijalnoj zaštiti, te da je zbog njihove neujednačenosti potrebno raditi na razvijanju socijalnih usluga

dostupnih svim starijim osobama. Kada je riječ o sankcionisanju nasilja u porodici, ukazano je na postojeću zakonsku regulativu u Bosni i Hercegovini, tj. krivične zakone, Zakon o zaštiti od nasilja u porodici, porodični zakon, Zakon o socijalnoj zaštiti, Zakon o ravnopravnosti spolova, i određene strategije i akcione planove.

Na kraju je dat osvrt na socijalnu inkluziju starijih osoba, rizike koji otežavaju njenu realizaciju i usamljenost kao jedan od najozbiljnijih problema starijih osoba. Kao pozitivan primjer socijalne inkluzije izdvojeni su predstavljeni centri za zdravo starenje. Prikazani su i rezultati istraživanja iz kojih je vidljivo na koji način starije osobe provode svoje vrijeme.

U osmom poglavlju pod naslovom *Migrantska kriza i socijalni rad* u fokusu su migracije kao globalni problem. Dati su pojmovno određenje i tipologija migracija, kao i UN-ova definicija pojma migrant. S obzirom na to da se s aspekta savremenog međunarodnog prava različito tretiraju migranti, izbjeglice i interno raseljene osobe, ukazano je na postojeće razlike, a definisani su i tražitelji azila i osobe bez državljanstva. Predstavljeni su uzroci prisilnih i dobrovoljnih migracija, te potisni (push) i privlačni (pull) faktori karakteristični za dobrovoljne migracije. Pažnja je posvećena i teškoćama s kojima se migranti i njihove porodice suočavaju u adaptaciji na novu životnu sredinu. U njihovom prevladavanju poseban doprinos pružaju socijalni radnici, što je u ovom dijelu i opisano. Drugi dio ovog poglavlja se bavi položajem i statusom djece izbjeglica. Ukazano je na potrebu međunarodne pravne zaštite i profesionalne pomoći djeci, u cilju zaštite njihovog fizičkog i mentalnog zdravlja, pri čemu je ponovo naglašen značaj profesije socijalnog rada. Posebno su predstavljena djeca bez pratnje i djeca razdvojena od porodice, djeca izložena trgovini i eksploataciji, riziku od pritvora, životu unutar i van izbjegličkog kampa, prekidu obrazovanja, te maloljetničkim brakovima i seksualnom iskorištavanju. U trećem, ujedno i posljednjem dijelu poglavlja, riječ je o migrantskoj krizi u Bosni i Hercegovini. Dat je osvrt na angažman države i cjelokupne društvene zajednice u rješavanju krize, nedostatke u njihovom djelovanju, nepoštivanju međunarodnih dokumenata koji se odnose na zaštitu ljudskih prava, kao i neprovođenju ili nepotpunom provođenju domaćih zakonskih propisa. Detaljno su predstavljeni Zakon o azilu i pravilnici kojima su uređena pitanja rada s migrantima, njihov status i osnovna prava. U posljednjem dijelu knjige

autorice su kroz šest primjera prikazale problematiku porodica u riziku. Knjiga *Socijalni rad s djecom i porodicama u riziku* se bavi aktuelnim temama i problemima savremenog društva. Njen značaj se ogleda u adekvatnoj, jasnoj i logički složenoj građi, kao i prikazanim rezultatima istraživanja. Stil pisanja čitaocima omogućava jasno razumijevanje svakog poglavlja, što doprinosi sticanju novih saznanja i proširivanju onih postojećih. Namijenjena je, prije svega, studentima socijalnog rada, istraživačima, stručnjacima iz prakse, ali i kreatorima politika kojima može poslužiti kao podloga za izradu novih programa, dokumenata i strategija.

Emina Adilović¹

**SCIENTIFIC CONFERENCES ON MEDIA
AND INFORMATION LITERACY:
DEMOCRACY AT THE END OF THE DIGITAL
BEGINNING**

Two international media and information literacy (MIL) conferences were held at the Faculty of Political Science, University of Sarajevo from November 28th to 30th, 2021. The Institute for Social Science Research of the Faculty of Political Sciences took the main role in organizing conferences with the support of the University of Hildesheim and UNESCO. Since the Institute has recently developed and published several documents and books to integrate media and information literacy curricula in schools², these conferences served as a forum for capacity building of educators, teachers, librarians, academics, IT experts, and students.

The second of its kind in a row³, the Information Literacy and Democracy Conference (IDESA 2021), was held from the 28th until the 29th of November at the Faculty of Political Sciences, hosting 53 participants from Germany, the United States, France, Croatia, Serbia, and Bosnia and Herzegovina. The first day of the IDESA conference was organized as the last lecture within the existing two-month training program of librarians for media and information literacy, organized as part of the

1 Information specialist at the Institute for Social Science Research.

2 Since 2017 the Institute for Social Science Research at the Faculty of Political Sciences, University of Sarajevo, has developed a strategic framework for including media and information literacy in education, based on the principles of feasibility and sustainability, through academic, scientific research, and interdisciplinary approach. These activities imply methods, operational procedures, materials, a network of key actors, professional staff, techniques and tactics.

3The first online IDESA Conference held on December 4th, 2020 in Sarajevo highlighted various aspects of information and media literacy, emphasizing the role of information professionals for civic development in Bosnia and Herzegovina.

EU-UNESCO funded Project “Building Trust in Media in South East Europe and Turkey – Phase 2”. The Institute of Social Science Research recognizes the role of librarians in cooperation with teachers and other actors in the educational process as a central place for the development and promotion of media and information literacy. Therefore, the training program’s goal was to strengthen the library community in the long run, guided by the profession’s ethical principles while using the possibilities of digital technologies and open educational resources. This starting point assumes that school librarians can and should be the bearers of inter-professional partnership within the school community.

In addition to the keynote lecture “Multimedia in Education” by Juanjo Bote from the University of Barcelona, the participants on the first day of the IDESA conference also attended the lectures by Martina Dragija Ivanović and Saša Madacki. They shared years of experience and advice from the library profession with librarians in the reading room and through the Zoom platform. Finally, at the expert meeting and concluding remarks, school librarians had the opportunity to present their observations on the training program and make suggestions to the Steering Committee on promoting and developing media and information literacy in schools. The first day of the IDESA conference ended with the awarding of certificates to 36 librarians from Republika Srpska, Herzegovina-Neretva Canton, and Sarajevo Canton who completed the training program, Massive Open Online Course (MOOC)⁴ and actively participated throughout the process.

The second day offered an insight into the perspectives of digital education of the world’s speakers and those from the countries of Former Yugoslavia. This meeting also served to showcase previous achievements in the field of media and information literacy. Srećko Jelušić spoke about the book “Media and Information Literacy: Learning Design for Digital Age,” Ph.D. candidate Sanel Huskić on MIL Strategy in Canton Sarajevo, while Joachim Griesbaum and Theresia Woltermann presented an insight into the transnational online course in media and information literacy. Wolf Schünemann, University of Hildesheim, Milijana Mićunović and Kristina Feldvari, University of Osijek commented on the relationship between active, information literate citizens and the democratization of society. Demonstrating the possibilities of combining coding, digital

4 Faculty of Political Sciences, 2021. MOOC. [Online] Available at: <https://mip.unsa.ba/> [Accessed 10 December 2021].

art, and data visualization, Uroš Krčadinac from the Faculty of Media and Communications in Belgrade spoke about creative coding in high schools.

UNESCO's program specialist from Paris, Alton Grizzle, was a special guest speaker presenting the publication "Media and Information Literate Citizens: Thinking Critically, Click Wisely". One segment of the book "Media and Information Literacy: Learning Design for Digital Age" (2021), published by the Faculty of Political Science, University of Sarajevo, starts from the adapted and regionally contextualized UNESCO MIL training modules listed in the first edition of "Media and Information Literacy Curriculum for Teachers" (2011). Based on previous joint activities and cooperation, the conference hosts exchanged experiences and examples of good practices with Grizzle as the Section for Media and Information Literacy and Media Development representative.

Keynote speakers of the closing day were Tom Mackey and Trudy Jacobson from SUNY – State University of New York, presenting the concept of metaliteracy as an innovative, collaborative and open online learning environment: metaliteracy indeed represents a modification of the traditional approach to information literacy by recognizing other related types of literacy and critical thinking in the digital age.

The second international scientific conference, Information and Media Literacy: "The End of the Digital Beginning", was held on November 30th as part of the EU-UNESCO funded Project "Building Trust in Media in South East Europe and Turkey – Phase 2". Twenty-seven participants from Croatia, Slovenia, Serbia, Montenegro, the Netherlands, and Bosnia and Herzegovina jointly mapped regional research perspectives in critical digital literacy, democratization potentials, and constraints of the Internet. Critical pedagogy in plural societies, teachers in online learning processes, and informed decisions in the digital environment are some of the topics discussed by speakers from the universities of Zadar, Belgrade, and Sarajevo.

In the second part of the conference, Tamara Hrovat Klemen from the Central State Office for the Development of the Digital Society explained digital transformation as an opportunity for new citizen participation, including people with disabilities. Furthermore, Bojana Kostić, a lawyer with expertise in digital violence research, commented on Internet regulations. Sanja Šušnjara Raić thematised the relationship between ecology and MIL in her presentation "Implementation of Ecomedia Literacy in the Work of Green School Libraries", while Safet Kubat focused on another socio-ecological context - digital activism.

The importance of media and information literacy for students, teachers, and librarians is this conference's most noticeable point of view. Thus, Miroslav Katić from the Public Library "Ivan Goran Kovačić" Karlovac presented research on digital competencies of librarians, and Nataša Ružić from the Faculty of Political Science, University of Montenegro, spoke about "Quality education as a prerequisite for information and media literacy of Zoomers". While trying to answer questions about the difference between metaliteracy and information and media literacy, Feđa Kulenović and Luka Bošković from the Faculty of Philosophy, University of Sarajevo, described the experiences of intercultural and collaborative content design made by students and teachers.

Finally, the last presentation, entitled "Psychopolitics, Viral Mutations of Imitation and the End of the Digital Beginning", was conceived as the conversation on viral mutations of images and their psychopolitical character by examining the role of memes. Mario Hibert and Emina Adilović presented a framework plan for researching students' activities in creating and sharing memes while maintaining a specific Instagram account for the Faculty of Political Sciences memes. In this way, the conference concluded that our individual experiences are virtualized through digital artifacts. Sharing our individual and collective experiences, we accepted the role of prosumers at the end of the digital beginning.

UPUTSTVO AUTORIMA

Časopis *Socijalne studije* je naučni časopis koji objavljuje pregledne i originalne istraživačke radove, prikaze knjiga i naučnih i stručnih skupova iz oblasti društvenih nauka koji nisu prethodno objavljeni. Izuzetno, u časopisu mogu biti objavljeni i stručni radovi koji imaju veliki društveni značaj. Radovi se objavljuju na bosanskom, hrvatskom, srpskom ili engleskom jeziku. Radovi na B/H/S jeziku moraju imati sažetak na engleskom jeziku, a radovi na engleskom jeziku moraju imati sažetak na B/H/S jeziku. Dostavljeni radovi podliježu postupku dvostruke anonimne recenzije (peer-review). Ako odluke recenzenata nisu iste u pogledu prihvatanja rada za objavljivanje, traži se mišljenje trećeg recenzenta, s tim da urednik može donijeti odluku bez traženja dodatnog recenzenta. Slanjem rukopisa autor/i potvrđuju da je rad originalan, da su pribavljene neophodne dozvole za upotrebljavanje materijala zaštićenih autorskim pravima, i da rad nije u postupku razmatranja za objavu negdje drugo.

Rokovi za dostavu radova su 15.07. i 01.09.

Radovi pripremljeni u skladu sa Uputama za autore dostavljaju se u elektronskoj formi na e-mail adresu: socijalnestudije@fpn.unsa.ba

Tehnička uputstva

Dužina rada je do 7000 riječi bez referenci i sažetka. Rad se dostavlja u Microsoft Word formatu (DOC ili DOCX), font Times New Roman, veličina slova 12, prored 1,5.

Stranice moraju biti numerirane u donjem desnom uglu. Rad treba da ima sljedeću strukturu: naslovnu stranu, sažetak, uvod, metodologiju, rezultate istraživanja, diskusiju, zaključak, reference i sažetak na engleskom ili B/H/S jeziku. Naslovna strana treba da sadrži: naslov rada, ime/imena autora, naziv institucije, mjesto, državu i e-mail adresu. Naslov rada piše se velikim slovima (bold), a podnaslovi malim slovima (bold).

Sažetak rada treba da ima 200 do 300 riječi i do šest ključnih riječi. Sažetak sadrži: značaj problema, ciljeve, metode, uzorak, zaključak i preporuke. Tabele i grafički prikazi (grafikoni) trebaju biti urađeni u Word-u ili u nekom drugom formatu koji je kompatibilan sa Word-om.

Sve tabele i grafikoni moraju biti označeni odgovarajućim rednim brojem i sa jasnim i preciznim nazivom koji se pišu iznad tabele i grafikona. Tabele i grafikoni trebaju biti smješteni u samom tekstu.

Časopis *Socijalne studije* za citiranje i navođenje literature koristi APA (American Psychological Association) stil, šesto izdanje. Za više informacija pogledati: <http://www.apastyle.org>.

Kod pozivanja na referencu u tekstu u zagradi se navodi prezime autora, godina izdanja (Jones, 2000). Kod citiranja neophodno je tekst staviti pod navodnike i u zagradi navesti prezime autora, godinu izdanja i broj stranice (Jones, 2000: 11). Kada su u pitanju dva autora u zagradi se navode oba autora (Jones i Turner, 2000: 11). Referenca koja sadrži više od tri, a manje od šest autora navodi se u punom obimu kada je prvi put upotrebljena u tekstu. Svaki naredni put u zagradi se navodi samo prezime prvog autora i skraćenica „i dr.“ ili „et al.“ Kod pozivanja na više autora u tekstu u zagradi se navode svi autori po abecednom redu odvojeni tačka-zarezom (Jones, 2000; Wright, 2002). Ukoliko se navodi veći broj radova istog autora objavljenih u istoj godini, radovi trebaju biti označeni slovima uz godinu izdanja (Jones, 2000a; Jones 2000b). Ukoliko je rad izdala organizacija ili institucija navodi se puno ime i godina izdanja (Evropska Unija, 2000). U popisu literature navode se samo bibliografske jedinice koje su korištene u tekstu i navode se abecednim redom. Bibliografske jedinice koje pripadaju istom autoru navode se hronološkim redom počev od najstarije.

- Knjiga jednog autora: prezime, inicijali imena autora. (godina izdanja). *Naslov djela*. Mjesto: Izdavač. (Buljubašić, S. (2012). *Savremena socijalna politika*. Sarajevo: Arka Press.)
- Knjiga više autora: prezime, inicijali imena svih autora. (godina izdanja). *Naslov djela*. Mjesto: Izdavač. (Šerić, N., Šadić, S., Buljubašić, S., Dudić, A. (2019). *Socijalni rad u obrazovanju*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka.)
- E-knjiga: Prezime, inicijali imena autora. (godina izdanja). *Naslov djela*. Mjesto: Izdavač. Pristupljeno mjesec, dan, godina (URL) (Welch, Katlee E. 1999. *Electric Rhetoric: Classical Rhetoric, Oralism and a New Literacy*. Cambridge, MA: MIT Press.) Pristupljeno oktobar 21, 2004 (<http://www.netlibrary.com>)
- Zbornik: Prezime, inicijali imena autora. (godina izdanja). Naslov rada, U inicijali imena i prezime urednika (ur.). *Naslov zbornika* (str.). Mjesto: Izdavač. (Šućur, Z. (2005b). Siromaštvo kao sastavnica sociokulturnog identiteta Roma. U M. Štambuk (ur.). *Kako žive hrvatski Romi* (str.133-157). Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.)

- Časopis: Prezime, inicijali imena autora. (godina izdanja). Naslov članka. *Puno ime časopisa*. Volumen. Broj. Stranice. (Zrinščak, S. (2000). Skile i haribde socijalne sigurnosti. *Revija za socijalnu politiku*. 7(3-4). str. 229-245.

Radovi koji nisu napisani u skladu s Uputstvom za autore neće se razmatrati.

PUBLICATION MANUAL

The *Social Studies* magazine is a scientific magazine publishing review and original research articles, book reviews as well as reviews of scientific and professional gatherings in the field of social sciences which had not previously been published. Exceptionally, the magazine may also publish articles of significant social importance. The articles are published in the Bosnian, Croatian, Serbian or English language. Articles written in BCS are to include a summary in English, and articles written in English are to include a summary written in BCS. The submitted articles are subject to peer-review. If the reviewers cannot agree on the publication of the article, a third reviewer is consulted, although the editor may pass a decision without consulting an additional reviewer. Submitting the manuscript, author(s) confirm that the article is original, all the necessary licenses for using copyright material have been acquired, and that the article is not being considered for publication somewhere else.

The submission deadlines are 15.07. and 01.09.

Articles prepared according to the Publication Manual are delivered electronically at: socijalnestudije@fpn.unsa.ba

Technical directions

The length of the article is up to 7000 words without references and summary. The article is submitted in the following format: Microsoft Word (.doc or .docx), Times New Roman, font size 12, spacing 1.5. Pages are to be numbered at the bottom, aligned to the right. The article should be structured in the following way: front page, abstract, introduction, methodology, research results, discussion, conclusion, references and summary in English or BCS. The front page has to contain the following: title of the article, name(s) of the author(s), institution, city, country and

e-mail address. The title of the article is written in capital bold letters, and subheadings are written in lowercase bold letters. The summary has to contain approximately 200 to 300 words and up to six key words. The summary contains the following: the importance of the issue, aims, methods, sample, conclusion and recommendations. Tables and charts should be created in Microsoft Word or some other format compatible with Word. All tables and charts have to be numbered and clearly labelled above the table or chart. Tables and charts should be integral to the text.

The *Social Studies* magazine uses the APA (American Psychological Association) 6th edition referencing and citation style. For further information visit <http://www.apastyle.org>.

The APA in-text reference is in the format author and date in brackets (Jones, 2000). When referencing a citation, it is necessary to use quotation marks and write the name of the author, date and page number in parenthesis (Jones, 2000: 11). With two authors in questions, the names of both authors are written in parenthesis (Jones and Turner, 2000: 11). Referencing more than three, but fewer than six authors is done in its entirety at first mention in the text. Every subsequent mention includes only the name of the first author and “et al.” When referencing several authors in the text, all authors names are listed alphabetically, separated by semi-colons (Jones, 2000; Wright, 2002). If several papers by the same author are referenced, and if they were published in the same year, the papers have to be labelled with a letter in addition to the year (Jones, 2000a; Jones 2000b). If the paper was published by an organization or institution, the full name and year of publication is stated (European Union, 2000). References should only contain used bibliographical units in an alphabetical order. Bibliographical units from the same author are listed in a chronological order starting with the oldest.

- Single author book: Last name, first name initial. (year of publication). *Title*. Location: Publisher. (Buljubašić, S. (2012). *Savremena socijalna politika*. Sarajevo: Arka Press.)
- Multiple authors book: Last name, first name initial. (year of publication). *Title*. Location: Publisher. (Šerić, N., Šadić, S., Buljubašić, S., Dudić, A. (2019). *Socijalni rad u obrazovanju*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka.)

- E-book: last name, first name initial. (year of publication). *Title*. Location: Publisher. Accessed month, day, year (URL) (Welch, Katlee E. 1999. *Electric Rhetoric: Classical Rhetoric, Oralism and a New Literacy*. Cambridge, MA: MIT Press.) accessed on October, 21, 2004 (<http://www.netlibrary.com>)
- Collection: Last name, first name initial. (year of publication). Title, in initial of the name and last name of the editor (ed.). *Title of the collection* (p.). Location: Publisher. (Šućur, Z. (2005b). Siromaštvo kao sastavnica sociokulturnog identiteta Roma. U M. Štambuk (ur.). *Kako žive hrvatski Romi* (str.133-157). Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.)
- Magazine: Last name, first name initial. (year of publication). Title of the article. *Magazine*. Volume. Number. Pages. (Zrinščak, S. (2000). Skile i haribde socijalne sigurnosti. *Revija za socijalnu politiku*. 7(3-4). str. 229-245.

Articles not written according to the Publication Manual shall not be considered for publication.

